

У мовознавчих працях проводиться етимологічний аналіз давньотюркської антропонімії в українських літописах X-XIII ст., висвітлюється актуальне питання транслітерації власних назв та імен у практиці турецько-українського та українсько-турецького перекладу, розглядаються лексичні та семантичні особливості мови оповідань сучасного турецького письменника Османа Чевіксоє, досліджуються деякі аспекти вивчення лексичних запозичень з європейських мов у складі сучасної турецької мови торгівлі, окреслюється проблематика дослідження слів-реалій в турецькій мові, розглядається порядок слів у простих реченнях кримськотатарської мови.

Фольклористичний доробок становлять праці, присвячені дослідженню жанру маані в гагаузькому фольклорі. У розділі "Літературознавство" розглядаються питання історії, сучасного стану та перспективи розвитку турецької літератури в діахронічному та стилістичному аспектах. Уміщено одну рецензію на нове видання.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів

In the linguistic works, the etymological analysis of ancient Turkic anthroponymy of the Ukrainian chronicles of X-XIII- th centuries is held; attention is also concentrated on the topical question of the translation of names and proper names, used during Turkish-Ukrainian and Ukrainian-Turkish practice of translation; lexical and semantic peculiarities of modern Turkish writer's Osman Chevicksoy's stories` are researched too. Besides, some aspects of the research of the words, borrowed from some European languages, used in Turkish trade branch, are also analized. In those works attention is also concentrated upon the analysis of some Turkish words, related to the reality; the lexical units of the language of Crimean Tatars are examined too. Works, devoted to the investigation of `maani` genre of the Gagaouse's folklore, express the national property. The "Literature studies" section discusses such problems as history, present the current state and future development of the Turkish literature in diachronic and stylistic aspects. Besides, one new book reviews is included.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Г.Ф. Семенюк , д-р. філол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.М. Підвойний, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); І.П. Бондаренко, д-р філол. наук, проф.; Л.В. Грицик, д-р філол. наук, проф.; А.М. Емірова, д-р філол. наук, проф.; І.А. Керімов, д-р філол. наук, проф.; Т.Ф. Маленька, канд. філол. наук, доц.; Л.В. Матвеева, д-р іст. наук, проф.; А.М. Меметов, д-р філол. наук, проф.; Ю.Л. Мосенкіс, д-р філол. наук, доц.; О.С. Снитко, д-р філол. наук, проф.; С.В. Сорокін, канд. філол. наук, доц., Ф.Г. Туранли, канд. іст. наук, доц.; К.Ю. Комісаров, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.).
Адреса редколегії	01601, 6-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 23 а, Інститут філології; ☎ (38044) 239 33 86, 235 22 51
Затверджено	Вченою радою Інституту філології 15.11.2008 (протокол № 3)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

Халимоненко Г.І. Давньотюркські антропоніми в українських літописах X–XIII ст.	4
Дерменджі Омер До питання транслітерації власних назв та імен у практиці турецько-українського перекладу	9
Покровська І.Л. Лексико-семантична специфіка оповідань Османа Чевіксоу	12
Телешун К.О. Європеїзми у складі турецької фахової мови торгівлі	17
Костюк А. До питання вивчення слів-реалій турецької мови	20
Евтихова І.М., Ибрагимова З.Л. Порядок слов в простых распространенных предложениях на примере немецкого и крымскотатарского языков	23
Маленька Т.Ф. Поетичний канон перської середньовічної поезії та його вплив на тюркомовні літератури	26
Терещенко Т.М. До питання функціонування в турецькій розмовній мові речень з еліпсисом присудка	30

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО ТА ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Арнаут Ф.І. Дослідження жанру маані (частівки) у тюркській усній народній творчості	31
Дрига І.М. Чужина та вигнання в румелійських та урумських турецьких піснях	34
Прушковська І.В. Ейдоси любові й віри у творі Шейха Ґаліба "Краса і любов"	37
Озуйгун Алі Риза Жанр сіясетнаме в літературі дивану	42
Джейган Н. Літературний рух в період правління Абдульхаміда: "Сервет-і фюнун"	46

РЕЦЕНЗІЇ

Халимоненко Г.І. Словник турецького україніста	51
--	----

CONTENTS

LINGUISTICS

Khalymonenko H.I. Old Turkish own names in Ukraininan chronicles of X-XII centuries	4
Dermendzhi O. To question of translation or the own names and names in practice of Turkish-Ukrainian translation.....	9
Pokrovska I.L. Lexical and semantic secularities of the language of the Osman Cheviksoy's stories	12
Teleshun K.O. Loan words from the European languages in structure of modern Turkish trade language	17
Kostiuk A. To question of studding of "words-realia" of modern Turkish language	20
Yevtihova I.M., Ibragimova Z.L. The word order in simple extended sentences of the German and the Crimean Tatar languages	23
Malenka T.F. The essential principles of Arabic and Persian classic poetic canon and it's influence upon Turkish literatures	26
Tereshenko T.M. To question of functional features of incomplete sentences with elliptical predicates	30

LITERATURE

Arnaut F.I. Investigation of "maani" genre in Gagauz folk literature	31
Dryga I.M. Motif of strange land & exile in folk songs of Rumelian Turks and Azovian Urums.....	34
Prushkovska I.V. Symbols of love and faith in the sufis mesnevi "Husn and Ashk"	37
Ozhuygun A.R. Siyasetname in the literature of Divan	42
Dzheyhan Kh. A literary movement in the period of Abdulhamid in the memories: Servet-I funun society	46

BOOK OVRVIEWS

Khalymonenko H.I. Dictionary of Turkish Ukrainian linguist.....	51
---	----

ДАВНЬОТЮРКСЬКІ АНТРОПОНІМИ В УКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСАХ X-XIII СТ.

У статті розглянуто актуальне питання етимології давньотюркської антропонімії в українських літописах X-XIII ст., окреслено моделі, за якими тюрки, що вступали в міжмовні контакти з населенням Київської держави, будували систему антропонімів.

The article is devoted to the etymology of Old Turkish own names in Ukrainian chronicles of X-XII centuries, to models, after which Turkish people, which entered into interlingual contacts with the population of the Ukrainian state, built the system of own names.

Одним із джерел вивчення давньотюркської цивілізації й зокрема національного епосу тюрків, а також дослідження українсько-тюркських мовних контактів є давні пам'ятки народів, з якими тюркські племена об'єднання входили в політичні, економічні й культурні контакти. "Київський літопис" та "Галицько-Волинський літопис" досить повно зафіксували факти взаємин Київської держави з печенігами, узми (гузами), чорними клобуками (каракалпаками), половцями й низкою дрібніших етнічних груп: берендеї, каєпичі, ковуї. У цих літописах нараховується близько сотні імен ханів та очільників племенних об'єднань. Дуже часто разом з іменем подається й ім'я батька, наприклад: Аклан Бурчевич, Камос Осулукович, Каракос Мньюзович, Котян Сутойович, Корязь Калотанович, Чекман Чагрович, Чилбук Тарголович тощо. Це свідчить про те, що літописці та, мабуть, і значний прошарок тогочасного українського населення, передусім верхівка суспільства, пречудово орієнтувалися не тільки в питаннях структури тюркських етносів, особливо ж тих, котрі стали на службу в українських князів, та й половецької людності також, а й мали непогану інформаційну базу стосовно давнішої історії сусідів-кочівників.

Взаємини українців з тюрками були настільки глибокі, що вже в XI ст. декотрі тюркські етнічні об'єднання (берендеї, каєпичі, ковуї, торки, узи, чорні клобуки) виконували у війську українських князів функції прикордонних загонів. Вихідці з цих етносів носять титул б о я р и н, узвичаєний в Київській державі, але, можливо, й тюркського походження, наприклад, боярин Торчин чернігівського князя Олега Святославича, чи Кочкар, улюбленець (милошник) Святослава. Очільники дрібніших етносів (торки, берендичі, каєпичі, ковуї, чорні клобуки) добровільно корилися українським князям на рівні васалітету і систематично виступали в боях на боці русичів проти половців. Ці взаємини часто набирали специфічних рис, але, в принципі, малі тюркські етноси тяжіли до Києва, а не до половецького степу. Щось подібне сталося пізніше, після руїни Золотої Орди, коли міжособистісні чвари серед роз'єднаних племенних груп змушували тюрків ставати на службу в Московській державі, яка за прикладом Київської Русі обдаровувала татарських князів землями. Саме тоді верхівка суспільства Московської держави значною мірою наповнилася тюркським елементом, що з нього пішли всі оті нові князі й дворяни Юсупови, Беклемишеви, Тенішеви, Татишеви, Карамзіни, Суворови, Кутзови, Тургенєви, Тютчеви тощо.

Взагалі ж ментальні особливості тюрків далеко не завжди узгоджувалися з поняттями васалітету. Так,

князь Рюрик Ростиславич використовував у боротьбі з половцями чорноклобуцькі загоны хана Кунтувдія. Ще інший цікавий приклад міжетнічних, цього разу чисто внутрішньо тюркських взаємин: 1192 року чорноклобуцькі "ліпші мужі" звернулися до українських князів піти спільно на половців, та коли доїхали до Дніпра, "чорні клобуки не схотіли їхати за Дніпро, бо за Дніпром поблизу сиділи їхні свати. І вони, розсварившись, вернулись до себе" (351).*

Декотрі тюрки, що перебували на службі в українських князів, зокрема у війську Давида Ігоревича, згадуються під назвами у л а н та к о л ч ю: "І посадили його у дворі Вакієвім, і стерегти приставили тридцять мужів і двох отроків княжих, Улана і Колчю" (150). Наледве чи це були власні імена молодих тюрків, швидше за все автор літопису словом у л а н називав парубка з більш-менш вельможного роду. В давніх пам'ятках російської словесності слово у л а н мало значення "член ханської родини, особа княжого роду", а в народній творчості ще й значення "телохранитель" (що дуже підходить для нашого контексту). Етимон терміна – тюрк. oğlan "юнак, лицар, вельможний". Що стосується слова К о л ч ю (незалежно від того, власне ім'я це чи спеціальний термін), етимологію його потрібно досліджувати, виходячи з тюрк. qol "військо, загін" та афікса – ɟı, пор. тур. qolcu "воєк, що перебуває в патрулі", qılcu "наглядач" [1, с.602, 989], qolcu "сторож, наглядач" [2, с.56]. Згідно з літописом, декотрі тюрки виконували функції перекладачів та посланців. Так, князь Володимир Всеволодович посилав до хана Ітлара тюрка Байдюка: "І прислав Володимир отрока свого Байдюка по Ітларових людей, і сказав Байдюк Ітларові: "Зове вас князь Володимир"(138).

Про активність українсько-половецьких взаємин свідчать факти шлюбів синів та доньок половецьких ханів з княжими дітьми. Половецький хан Ярославна, як бачимо, походив з роду Ярославичів. Сином тюрка був половецький хан Ярополк Томзакович. Князь Юрій Кончакович був син хана Кончака. Цікаво, що маючи батька-тюрка, син носив слов'янське ім'я. Можна гадати, що в цьому разі великий вплив мала мати-українка, представниця цивілізованішої (на європейський лад) держави, але швидше за все діти мали і слов'янське, й тюркське ім'я, як, наприклад, князь Андрій-Китай Боголюбський. Донька хана Тугоркана була дружиною Святополка Ізяславича, а онука – жінкою Андрія Володимировича. Донька Всеволода Давидовича була одружена з половецьким ханом Башкордом, а донька хана Белука вийшла заміж за Рюрика Ростиславича: "У році 1163 привів Ростислав із Половців Белуківну, князя половецького доньку, за

сина свого Рюрика". Дочка хана Осулука стала дружиною князя Олега Святославича, про що свідчить літопис під 1146 роком, де хани Тюррак та Камос Осулуковичі названі вуйками Олегового сина Святослава. Деякі половецькі хани шлюбили своїх дітей та онуків з українськими князями майже династійно. Так, донька хана Тугоркана була дружиною Святополка Ізяславовича, а онука вийшла заміж за Андрія Володимировича. На жаль, літописи засвідчують лише шлюби вельмож, але треба гадати, що така традиція поширювалася й у нижчих соціальних колах. Наприклад, у воєводи Судимира батько був тюрк Кучоба. Прості половці іноді також мали українські імена, наприклад, Василь: "У рік 1147. Святослав же /Ольгович/, прийшовши, став коло /города/ Неринська. І тоді прийшли до нього послы із Половців, од вуів його /Тюррака Осулуковича і брата його Камоси/, – з Василем половчином шістдесят чоловік було прислано" (208). Принагідно зауважмо, що й князь Святослав Ольгович мав за дружину доньку половецького хана Аєпи, онуку Гіргеня, ото ж і вуйки в нього були половці Тюррак та Камос.

Важливе завдання при дослідженні тюркських антропонімів – етимологізація кожного імені. Досить успішну спробу такого дослідження виконав був російський тюрколог Н. Баскаков [3, с.48-77]. Основна вада цього дослідження – багатоваріантність запропонованих етимологій фактично кожного антропоніма і при цьому вкрай рідко одного правильного тлумачення. Як приклад, наведемо пояснення антропоніма К О Т Я Н Ї (319): КОТЯК / КОТЯН Сутоевич: 1) kütah/kütak (перс.) "короткий, малорослий", 2) kötek "дерево с корнем", 3) köten "большая, прямая кишка", ср. Qotan (Котан) – мужское собственное имя". Передусім потрібно зауважити, що звертатися до арабських та перських власних імен у цьому разі немає ніякої потреби, бо всі тюркські антропоніми у давньоукраїнських літописах мають власну тюркську основу. Н. Баскаков також не умотивовує доцільність поєднувати ім'я хана з лексемами, що мають досить "цікаву" семантику: "пряма кишка" чи "дерево з коренем". Крім того, тюрколог в жодному разі не може зіставляти дві абсолютно різні тюркські форми: köten і qotan. Насправді ж, ім'я цього половецького хана (порівняймо його із власним іменем, засвідченим в уйгурських документах приблизно тієї ж доби – Küten [4, с.330] – доцільно шукати в дієслівній формі küt- "чекати, сподіватися". Дієприкметникова форма küten "сподіваний, очікуваний (пор. слов'янське ЖДАН, ЖАДАН, БАЖАН)" більше відповідає моделям тюркських антропонімів і за змістом, і структурою.

Певна кількість імен легко піддається етимологізації, проте пояснення частини антропонімів потребує тривалої й копіткої праці. Недарма ж казахська дослідниця Н. Єргазієва, опрацювавши велику кількість казахських антропонімів, зізналася: "...трапляються імена, семантика яких неясна, їх важко пояснити" [3, с.210]. На перший погляд прозора етимологія того чи іншого антропоніма, запропонована одним лінгвістом, викликає заперечення в інших. І це трапляється навіть у середовищі фахівців, які є тюрки за походженням, а отже чіткіше відчують внутрішню форму слова. Для прикладу візьмімо ім'я половецького хана Б А Ш К О Р Д А, одруженого з дочкою Всеволода

Давидовича: "Ізяславу тим часом прийшла більша підмога до Білгорода: прибув же до нього Башкорд із двадцятьма тисячами, вітчим Святослава Володимировича, – бо його мати (дочка городенського князя Всеволода Давидовича, яка була спершу дружиною Володимира Давидовича) втекла була в Половці і вийшла заміж за Башкорда" (274). Як бачимо, ім'я хана ідентичне самоназві сучасного тюркського народу б а ш к о р т, щодо етимології якої й досі немає певної думки, хоч цьому питанню спеціально було присвячено кілька доповідей на науковій сесії з проблем етногенезу башкирів (Уфа, 13-16 травня 1969 р.). Імовірно здається версія А. Біішева, згідно з якою етнонім б а ш к о р т – це складне слово. Перший компонент – кор/кур "рада рівних за станом осіб, що сидять у колі", "різновид родової кочової громади", афікс – т – надає цим компонентам значення множинності [5, с.214]. Тлумачення ж етноніма як композита слів б а ш "голова" та к у р т "вовк" вважають виявом народної етимології. А проте цю традиційну етимологію етноніма б а ш к о р т заперечувати, далі ж, не варто, досить порівняти його структуру та семантику з тюрк. б о з к у р т "сірий вовк" – тотемний символ (предок тюрків) [5, с.220].

Тюркське ім'я Башкорт певний час побутувало й пізніше серед українського населення, пор. засвідчене в документі староукраїнської мови 1385 р. "Иван Башкиртович" [6, с.64].

Вагома перепона, що постає перед дослідником давньотюркських антропонімів, засвідчених у літописах, – це часто дуже приблизна передача тюркських імен засобами графіки тодішньої писемної мови, вживаної в Київській державі. Як приклад, наведемо графічне відтворення імен двох половецьких ханів: ГЗА / ГЗАК /ГЗА /КОЗА БУРНОВИЧ та КОЗА / КОЗЕЛ СОТАНОВИЧ. Хоч у графічному відтворенні імен двох ханів є ніби об'єднувальний варіант: КОЗА, немає впевненості, що ці хани мали однакові імена – літописець міг "нагородити" одного з них "іменем" КОЗА на основі певної подібності. Хіба ж українці не уподібнюють імена Григорій, Георгій та Їгор (Єгор)? Зупинімося спершу на імені хана, якому літописець "приписав" назву свійської тварини: КОЗА \ КОЗЕЛ СОТАНОВИЧ. Плутанина у графічній передачі імен була завжди та є й досі. Як пише В. Ніконов, "Майже кожне ім'я документується довільно, часто спотворюється до невпізнаності, наприклад: Гузель, Гузял, Гезел, Гузиля" [3, с.197]. Отже, що стосується форми КОЗЕЛ, засвідченої в літописі, то цілком логічним етимомом його може бути вживане у декотрих сучасних тюркських мовах слово közel "красень, красуня", але цю лексему не фіксують словники давньотюркської лексики. Розгляньмо тепер варіант К О З А. Його етимомом може бути тюрк. қ о з і "ягнятко", таке ім'я давали й дають тюрки дітям, пор. казахське ім'я АККОЗИ (ак "біле"+ кози "ягнятко"). За принципом уподібнення як основи народної етимології ім'я КОЗИ в устах населення Київської держави стало звучати як КОЗА, але форма жіночого роду належно до чоловіка спричинила зміну її на форму КОЗЕЛ. Що ж стосується антропоніма КЗА / ГЗА / ГЗАК, то моя тривала практика в галузі етимологізації тюркізмів української мови підказує, що тут маємо справу з

тюрк. q a z a q, яке спершу мало низку значень: "вільна людина, шукач пригод, вправний воїн", а пізніше стало етнонімом народу, що його сьогодні українці за прикладом росіян називаютьказахами. Отже, один з половецьких ханів міг носити ім'я К А З А К, тільки у зв'язку з відчутною редукцією голосного –а– у першому складі українці сприймали слово як ГЗАК (це саме ім'я – ГЗАК – засвідчується й у "Слові о полку Ігоревім"). Втрату прикінцевого –к– у таких формах цього слова, як КЗА, ГЗА також неважко пояснити, бо в декотрих тюркських мовах прикінцеве –к– у цьому слові змінюється ледь відчутним –х, пор. азербайджанський топонім ГАЗАХ [7, с.108]. Отже, представники декотрих тюркських етносів могли вимовляти qazaq як qazah, причому прикінцевий –h дуже часто фактично втрачався, пор. сучасне тур. sila(h) "зброя" тощо.

Завдання цього дослідження вбачаємо в тому, щоб віднайти моделі, за якими тюрки, що вступали в міжмовні контакти з населенням Київської держави, будували систему антропонімів. Здійснити ж це завдання вважаємо за можливе, розглянувши ту частину тюркських власних імен, яка дозволяє відтворити цю систему моделей. Вважаємо за доцільне також продемонструвати моделі творення антропонімів у тюркських народів нового часу: XIII–XX ст. Звичайно, нас не цікавлять власні імена привнесені ісламом, кількість яких значна, але не домінуюча. Помітно, що серед апелятивів тюркських антропонімів особливе місце належить дієсловам, передовсім формам 2-ої, децю рідше 3-ої особи наказового способу. Переважно це дієслова, семантичне значення яких відповідає жаданням батьків висловити своє побажання, аби дитина при пологах вижила, а також була здорова, вродлива, розумна, хороша, щаслива чи досягла вершин влади, могутності, та була багата, наприклад: Бул! "будь живий!", Сат! "Продай!", Турган! "лишайся жити (не помирай!)", Тіркеш! букв. "причепися, тобто "не помирай!", Тузал! "одужуй!", Туг\Тув "народжуй!", Югур! "бігай, тобто: будь жвавий та загарливий!", Яйра / Яйла! "будь вільний, тобто щасливий!", Кельсін! "хай він прийде, тобто народиться!", Кокарсин! "хай врунеться, тобто росте!". Трапляється чимало антропонімів у формі дієслова 3-ої особи однини чи 1-ої особи множини минулого часу: Берді "дав, подарував (Бог)!", Кельді "прийшов, тобто з'явився на світ!", Сатти "продав (у значенні: Бог дав!", Туйди букв. "Досить, наситився, тобто: більше не народжуй! (побажання жінці, в якій вже багато дітей, особливо дівчаток)", Булди "Став! Зупинився! Більше не хочу дітей", Кьочді "відкочував, тобто злий дух відійшов від дитини", Ягди "посівав (радість)", Севіндік "ми втішилися, зраділи", Кувандик "ми зраділи"... Зрідка трапляються імена у заперечній формі дієслова: Алмаз "не бере, тобто не візьме його злий дух", Кокмаз "він не боїться, тобто: хай виросте не боязким!". Також вживаються імена у формі дієприкметника (Калган "той, що з'явився", Берган "даний, подарований"). Зафіксовані й антропоніми у формі 3-ої особи дієслова теперішнього майбутнього часу: Кьочар "букв. прокочує, пройде, тобто народиться без перешкод", Бошар "поповнює, посідає порожнє місце". На відміну від простих дієслівних антропонімів, різновиди яких ми розглянули вище, в тюркських народів досить поширені відносні

дієслівні антропоніми, до складу яких крім дієслівної форми входять слова з інших частин мови, переважно іменники, наприклад: Танриберди "Бог дав", Досткельді "друг прийшов". Інший різновид складених антропонімів – це імена, утворені з двох іменників чи іменника та іншої частини мови, наприклад числівника, прикметника тощо: Коккоз, Сегізбай, Актан. Як ми переконуємося пізніше, такий спосіб творення антропонімів був притаманний верхівці тюркського суспільства давньої доби. Проте складені власні імена, які були раніше привілеєм верхівки суспільства, пізніше поширилися і в колі нижчих шарів населення. При цьому втрачалася відчуття внутрішньої форми та лексичного значення другого компонента, заради якого первісно утворювалися такі складені антропоніми, як ТУГАЛБЕК, АЛТИНХАН, ОГУЗБАЙ, БЕКБАРС, АКТЕМІР. Ця модель творення складених антропонімів стала популярна в добу ісламізації тюркських народів, внаслідок чого обидва компоненти антропоніма були словами, запозиченими з арабської чи перської мов: АБДУЛАЗІЗ, РАСУЛЛАЛЛА тощо. У зв'язку з таким поширенням надто "пишних" імен кількість простих антропонімів, звичайно ж, зменшувалася. Проте в архівних документах XVII–XIX ст. зафіксовані й антропоніми такої структури, наприклад: АРАЛ, АРТИК, БАРАК, ЕСЕН, ТАЗ, ТЕМІР тощо.

Тепер є можливість порівняти моделі творення давньотюркських антропонімів із власними іменами тюрків-чоловіків, засвідчених у документах нової доби.

Чималу групу давньотюркських антропонімів складають імена ханів, складені з двох іменників, семантичні значення яких пов'язані з ознаками вищості, шляхетності, могутності, сили, хоробрості (бег "князь", барс "сильний та хоробрий звір", алп "лицар", ер "чоловік", сан "повага, шана" тощо).

А Г У Б А Р С, половецький хан (459,461). Антропонім утворений з тюрк. aq "білий" + bars "тигр". Пор. також Б Е Г Б А Р С, половецький хан (350, 387). Ім'я засвідчується в найдавніших (уйгурських) писемних документах як у вигляді beg bars (beg "князь, вождь, володар" + bars "тигр"), так і у формі Barsbeg. Крім форми beg вживалася й інша – begi "герой" [4, с.48;84; 91].

О Л Б И Р, боярин, родом з племені берендеїв, перебував на службі у князя Мстислава Ізяславича. Етимологія імені ясна: тюрк. a l p "лицар" [9, с.139] + e r "особа чоловічого роду".

Б Е Л К А Т Г І Н, половецький хан (459). Походження його імені правильно пояснив І. Добродімов [3, с.62]: bilge "мудрий" + tegin "титул, приєднаний до імен молодших членів ханської родини; принц" [4, с.99,547].

В літописах вирізняється група антропонімів, другим компонентом яких є слово t ü z \ d ü z "рівний, істинний, справжній", а перший компонент – лексема, семантичне значення якої має підтвердити другий компонент.

Б Е Л Д У З Ї, половецький хан (бек). Антропонім складається з іменника b e l "гора, пагорб" + d ü z "рівний, справжній" = "справжня гора, тобто "такий, як гора".

К О К Т У С Ї, половецький хан. Антропонім складається з іменника k ö k "корінь", "походження,

родовід" + t ü z "справжній, істинний" = "(особа) істинного родоvodu".

С А Н Т У З, половецький хан. Антропонім утворений з іменника s a n "повага, шана" + t ü z "рівний, однаковий, істинний, справжній" = "рівний шані, істинно шанований"

Т Ю Н Р А К, половецький хан. Перший компонент імені – тюрк. t o ng/t o ng a + erkek "чоловік" або jürek "серце", пор. тюрк. t o ng jürek "твердий, непохитний"; tonga "герой; леопард" + alp "лицар" = "хоробрий, звитязний" [4, с.575]. Можлива й інша етимологія: тюрк. t o ng "суцільний, без порожнини" + афікс r a q, за допомогою якого утворюється високий чи абсолютийний ступінь якості у прикметників, напр., тюрк. j e g "хороший" + r e k = "прекрасний, щонайкращий". Другим компонентом може бути й тюрк. erk "сила, воля". У давньотюркських текстах засвідчуються антропоніми TONGA ALP ER тюркське наймення легендарного царя Афрасіаба, TONGUQUQ (<tong+ uquq) "ім'я відомої історичної особи, калька з китайського Юаньчжен "первісток-скарб", TONGA TEGİN (власне ім'я й титул), TONGA (власне ім'я), а також етнонім (назва племені) TONGRA [4, с.575].

Дуже поширені давньотюркські антропоніми у формі простих дієслівних утворень:

Б А С Т И Й, хан (князь) половецький, охрещений: "У рік 1224 великий князь половецький охрестився, Бастий".(379). Також: Б А С Т И Й, ватажок ковуїв, берендичів, підлеглий українським князям, виступав у бою проти половців. За іменем ватажка ковуїв Бастія літопис називає його воїнів б а с т і я м и: "У рік 1170. Князі ж, довідавшись, що половці побігли, лишившись жінок своїх і возів своїх, поїхали спішно вслід за ними... Бастії ж та багато інших гонилися за ними навіть за Оскол, б'ючи їх" (293). Також: "Тоді ж послав був Мстислав князя Михалка Юрійовича в Новгород сина (свого Романа) з ковуями, з Бастієвим людом.... І послали вони \князі Рюрик і Давид отроків\, і схопили Михалка... Підступ же цей учинив над Михалком Бастій"(295).

Літопис засвідчує непрості взаємини українських князів з ватажками невеликих племінних об'єднань (ковуїв, берендичів тощо). Як видно, представники цих підлеглих князям тюркських племен неодноразово використовувалися одними князями на шкоду іншим і Київській державі в цілому: "У рік 6680 (1172). Пішов Мстислав (Ізяславович) з великою силою до берендичів і до торків і, з'єднавшись, пішов ... до Києва. І... урядившись із братами... і з киянами, – торки тим часом і берендичі обманювали їх- він пішов до Вишгорода. У Давида ж у городі багато було своєї дружини... і половці дикі \були\ – хан Кончак із племенем своїм, і свої \погани\ – берендичі, Бастієві люди" (297).

Отже, ім'я Б а с т и було досить поширене в тюркському світі, особливо в родинах тюркських вельмож. Етимологія його проста: тюрк. bas- "пригнічувати, нападати, перемагати" + афікс минулого часу –t y = "він переміг" [8, с.229]; [4, с.85].

К О П Т І, половецький хан, що тримав у полоні Володимира Ігоревича: "А тоді, коли кінчилася битва, \половці\ розведені були, і пішов кожен у свої вежі. Ігоря ж узяли були Тарголови, муж на ім'я Чилбук, ... а Володимира – Копті з Улашевичів" (340). В

основі цього імені лежить дієслово qor- "піднятися нагору; звеличуватися; сходити (про сонце)" [4, с.456]. Таким чином, в основі імені К О П Т І лежить поняття "той, що звівся нагору, тобто – звеличений".

Прикладом складеного антропоніма, в структуру якого крім дієслівної форми входить іменник, є ім'я чорноклобуцького хана К У Н Т У В Д І, васала Рюрика Ростиславича: "У рік 6691 (1183). Ігор поїхав / на половців /, узявши з собою брата свого... і трохи од чорного клобука з /ханами/ Кулджурем і з Кунтувдієм" (332); "У рік 6693 (1185). Довідавшись ж, що Кончак утік, вони /князі/ послали вслід за ним Кунтувдія з шістьма тисячами /чорних клобуків/, і той, гнавши, самого /його/ не знайшов, бо розтав слід за Хоролом" (335); "У рік 6698 (1190). Тої ж осені Святослав схопив Кунтувдія, торчського князя, по наговору. А він /Кунтувдій/, не стерпівши сорому, пішов у Половці і прибув до Тоглія, половецького князя"; "...бо знав Рюрик, що буде Кунтувдій пустошити Русь, відомщаючи за себе Святославу... Тої ж зими послав Рюрик /посла/ по Кунтувдія в Половці ... і дав йому город на Росі Дверен Руської землі заради" (349-351).

Ім'я К У Н Т У В Д І складається з іменника kün "сонце" + дієслівної основи tuw; tuğ- "народитися" + аф. минулого часу – dy = "сонце зійшло". Це ім'я засвідчується в тюркській поемі "Кутадгу біліг" Юсуфа Баласагуні (XIII ст.).

К А Р А К О З, половецький хан. Це ім'я – одне з найпоширеніших у тюркському світі. Карағоз – улюблений персонаж турецького народного театру. Етимологія антропоніма – ясна: тюрк. q a r a "чорний" + g ö z "око" = "чорноокий".

Б Е Л У К, половецький хан. Історія взаємин з цим ханом повчальна. У 1163 р.князь Ростислав /Мстиславович\ "...привів із Половців Белукувну, князя половецького \Белука\ дочку за сина свого за Рюрика. Того ж року він і мир уладнав із половцями" (285). Та через чотири роки "...ходили Ольговичі на половців... І взяв Олег вежі Кози /Сотановича/, і жону, і дітей, і золото, і срібло. А Ярослав Белукові вежі взяв" (289). А в 1184 р. русичі "схопили Кобяка Карлійовича з двома синами, Белуковича Ізая, і Тоглія з сином"(333). Як бачимо, ні шлюбні русичів із половцями, ні укладання миру анітрохи не впливали на войовничий запал обох народів.

Що ж стосується етимології імені Б Е Л У К, то воно має походити від дієслова böl- "ділити", від якого в тюркських мовах утворилася велика кількість похідних, зокрема й такі, як bölük "частина, підрозділ, загін вояків" [9, с.216]. Пошук етимона ускладнюється тим, що в декотрих списках літопису ім'я цього хана подається ще й у таких варіантах: БЕГЛЮК, БІЛЮК), причому форма БЕГЛЮК – природніша й зрозуміліша, пор. д.-т. beglik "той, що належить беку (князю, володарю)", "міць, твердиня" [4, с.92]. Голосний -і- в такій позиції в тюркських мовах часто переходить в -ü-.

С О Т А Н, половецький хан: "І взяв Олег вежі Кози (Сотановича)"; "У рік 1181. А тоді вбили половецького князя Козла Сотановича, і Єлтута, Кончакового брата, і двох Кончаковичів схопили, і Тотура, і Якобу, і Кунячука багатого, і Чюгая, і визволили з полону своїх поганих" (288, 330). Очевидно, ім'я хана

Сотана – дієприкметникова форма дієслова *sat* – "продавати", пор. тюркські імена Сатилмиш "буков. Проданий", Сатмаз "буков. Той, що не продається".

Б Л У Ш, власне Б У Л У Ш (внаслідок відчутної редукції звука –у– українці сприйняли це ім'я як БЛУШ, насправді ж поєднання звуків –бл– тюркським мовам абсолютно не властиве). Етимон імені цього половецького хана – форма *boluṣ* – "стань захисником!", пор. д-т. *boluṣ* "підтримка, захист", *boluṣ* – "бути разом", "стати на чийсь бік, заступатися за когось" [4, с.112]. Отже, – це форма наказового способу дієслова 2-ої особи, пор. також *ilaṣ* "живи! (буков. прилипни, причепися!)", *yandar* "будь поруч, тобто: живи!", *böliṣ* "Боже, допоможи! тобто: хай дитя виживе!" [3, с.201].

Б О К М И Ш, половецький хан (333). Цілком правильно визначив етимологію цього імені Н.Баскаков: тюрк. *baq* – "пилнувати, уважно спостерігати" [3, с.62] + дієслівно-дієприкметниковий афікс –*miṣ* = *baqmiṣ* "чатовий, сторож, вартовий, наглядач" [9, с.38].

К У Л Д Ю Р, чорноклобуцький хан (332). Ім'я цього хана – дієслівна форма 2-ї особи каузативу наказового способу *küldür* "змушуй сміятися!", тобто "будь веселий, будь нам втіхою!"

С А Т М А З, половецький хан (284). Антропонім утворений від дієслова *sat* – "продавати" у заперечній формі третьої особи –*maz* = "не продається".

Т У Д О Р, половецький хан. Антропонім може бути утворений з дієслова *t o d* – "насититися, втамувати голод, наїстися уволю" за допомогою афікса спонукального стану – *u r*. Форму *todur / tudur* (2-га особа наказового способу) можна перекласти так: "нагодуй, дай уникнути голоду!"

Окрему групу антропонімів складають імена, утворені з іменників, семантичне значення яких збігалось з претензіями вищих кіл турецького суспільства на божественність їхнього походження (а й "місяць", кюн "сонце", кьок "небо", алтин "золото", темір "залізо", кол "військо" тощо) або числівників. Другий компонент таких антропонімів – слово *o:ba/o:* *p a* "рід, плем'я", засвідчене в національному епосі тюрків-огузів "Китаб-и дедем Коркут".

А Є П А, ім'я половецьких ханів, синів Гіргеня та Осіня: "У рік 1107. І взяв Володимир за (сина свого) Юрія Аєпину дочку, Осіневу онуку, а Олег узяв за сина (свого Святослава) Аєпину дочку, Гіргеневу онуку". Антропонім утворено від тюрк. *ay* "місяць" + ора "рід, плем'я".

А Л Т У Н О П А, половецький хан. Ім'я хана походить від тюрк. *altun* "золото" + ора "рід, плем'я" = "золотий рід".

А С У П, половецький хан. Антропонім утворений з тюрк. *as* "горностай" + ора "рід, плем'я" = "рід горностая".

Є Т Е Б И Ч, половецький хан: "У рік 1185. І сказав Ігор: "Се, видати, зібрали ми на себе землю всю: і Кончака, і Козу Бурновича, і Токсобича, і Колобича, і Стебича, і Тертробича" (339). Очевидно, літописець не знав імен молодих половецьких ханів (на відміну від Кози Бурновича). А тому називає їх за іменами їхніх, мабуть, більш відомих йому батьків. Антропонім ЄТЕБА складається з числівника *yeti* "сім" + ора "рід, плем'я" = "сім родів (племен)".

К І Т А Н О П А, половецький хан. Антропонім утворений з тюрк. *qıtaṣ* "тюркський етнос давньої доби" + ора "плем'я, рід" = "плем'я, народ киданів".

К О Л О Б А, половецький хан. Антропонім складається з тюрк. *q o l* "загін, військо" + ора "плем'я, рід" = "рід войовників, войовниче плем'я". В інших редакціях літопису трапляється варіант імені КУЛОБА, в такому разі можлива інша етимологія: *qul* "раб" + ора "рід, плем'я" = "плем'я рабів", що мало ймовірно, зважаючи на ханський родовід носія цього імені.

К У Ч Е Б А: "У рік 1147. І приставив /Святослав Ольгович/ до них \половців Токсобичів воеводу Судимира Кучебича" (208). Як бачимо, син половця Кучеби мав українське ім'я Судимир. Очевидно, тюрк Кучеба чи його батько перебували на службі в українського князя й були більш-менш "українізовані". Антропонім Кучеба своєю структурно-словотвірною моделлю також не відрізняється від попередніх: тюрк. *qoṣ* "баран" + ора "рід, плем'я" = "рід барана", пор. назви огузьких родів *aqqojuṣlu/qagaqqojuṣlu* "білобаранні"/"чорнобаранні".

Т Е Р Т Р О Б А, половецький хан. Ім'я цього хана передано літописцем (чи переписувачем) з помилками, має бути ТОРТОБА: числівник *tört* "чотири" + ора "плем'я, рід" = "союз чотирьох племен (родів)".

Т О К С О Б А: "У рік 1147. Святослав тоді прийшов до /города/ Дідославля, і тут прибули до нього інші половці, Токсобичі" (208); "У рік 1152. Тоді ж пішли з Юрієм і половці і Оперлюї, і Токсобичі, і весь половецький народ, скільки ото їх межі Волгою і Дніпром" (254). Антропонім утворено від тюрк. *toquz* "дев'ять" + ора "рід, плем'я" = "союз дев'яти племен". Числівник *t o k u z* "дев'ять" у тюрків традиційно був у "пошані", коли йшлося про союзи племен, пор.: *toquz oquz* "об'єднання тюркських (огузьких) племен" [4, с.578].

У Р У С О П А, половецький хан. Антропонім утворений з тюрк. *u r* – "бити, вдаряти" + афікс спонукального стану – *u z* + ора "рід" = "рід тих, що спонукають бити", пор. давньотюрк. *Uruz beg* "князь (бег) Уруз" [4, с.616]. Саме цей антропонім не дозволяє пов'язувати ім'я половецького князя Урусопа з етнонімом *u r u s*.

Ч Е Н Е Г Р Е П А, половецький хан. (159). Ім'я хана складається з тюрк. *Çe n g ü r* "назва місцевості" [4, с.144.] + ора "плем'я, рід" = "плем'я, що панувало на місцевості Ченгюр".

Я Р О С Л А Н О П А, половецький хан з роду Ярославичів. Антропонім складається з адаптованого на тюркський лад імені Ярослав + тюрк. ора "рід" = "хан з роду князя Ярослава".

Ще одна частина давньотюркських імен – це антропоніми, що утворені з одного слова:

О Т Р А К І А Т Р А К, хан половецький. Антропонім – це тюрк. *o r t a q* "товариш, соратник, спільник" [4, с.371].

Б А Р А К, половецький хан: "У рік 1184. А тоді схопили Кобяка Карлійовича з двома синами, Белуковича Ізая, і Тоглія з сином, і брата його Бокмиша, Осулука Бурчевича, Барака, Тарха, Данила, і Содвака Кулобичького схопили також, і Корязі Калотановича тут убили, і Тарсука" (333). Антропонім Б А Р А К – це приклад використання тотемів для найменування

дітей, що свідчить про поширення серед половців міфів, пов'язаних з генеалогією давніх тюрків, які вірили у своє походження від священної тварини пса-вовка. Тюрк. *b a g a q* має значення "собака, який відрізняється надзвичайною спритністю й загарливістю та вважається найкращим серед хортів" [4, с.83].

К О Б А Н, половецький хан. Власне ім'я *Q a p a n* засвідчене у словнику Махмуда Кашгарлі (XII ст.), а також у пам'ятках рунічного письма (напис Тоньюка): *qarağan/qarğan* "титул та прозвіско хана" [4, с.420], яке А. Кононов, посилаючись на В. Радлова, ототожнював з *qarağan/qarğan* "хизак (про диких звірів)" та вважав похідним від *q a p a*- (пришвидшувальна форма) < *qar-* "хапати; хапати зубами, ротом" [8, с.91;177]. В цьому разі знову маємо справу з перенесенням тогочасної на систему антропонімів, пор. тюрк. *q a b a n* "вепр, кабан; герой, витязь", *qoraq* "великий, високий, переможець, звияжний" [1, с.439, 652].

К О Б Я К, половецький хан. Антропонім утворений у зв'язку з тотемними віруваннями: тюрк. *k ö r e k* "собака". У складі каракалпакського етносу є плем'я *B a p a k o b y k*, назву якого можна тлумачити так: тюрк. (засвідчене у Махмуда Кашгарі): *baraq* "собака з довгою кошлатою шерстю, відрізняється надзвичайною загарливістю та зграбністю, вважається найкращим серед хортів" [4, с.83], також пор. *baraq* *باراق* "власне ім'я хана", "назва улусу у туркменів" [8, с.251].

К О Ч К А Р, чернігівський боярин, улюбленець князя Святослава Всеволодовича. Антропонім – тюрк. *q o ç q a r* "баран-запліднювач".

К У М А Н, половецький хан. В основі антропоніма – тюркський етнонім *q u m a n* "самоназва половців".

К У Н Я Ч Ю К, половецький хан. В основі антропоніма – слово *k ü n e ç* "сонце" + афікс – *ç ü k* = "сонечко".

К У Р Т Ъ К, К У Р Ъ Т Ы К. В основі антропоніма назва тотемної тварини: тюрк. *q u r t* "вовк" + афікс зменшувальної форми – *i q* = "вовчечка".

М О Н Ч Ю К, боярин володимиро-волинський, прихильник Володимира Ігоревича, противник Данила й Василька Романовичів; М О Н А Ч Ю К, половецький хан. Антропонім – тюрк. *m o n ç u q* "талісман, амулет, коштовний камінь, намисто". Слово увійшло в українську мову в дещо іншій фонетичній формі: "б у н ч у к", штандарт у війську запорізькому.

Т О Г Л І Й, ТУГЛИЙ, половецький хан. Антропонім – тюрк. *tuğlığ* (*tuğ* "бунчук" + афікс – *lığ* = "той, хто має штандарт туг (бунчук)").

Таким чином, чітко вирізняються три моделі творення давньотюркських антропонімів:

1. Імена ханів складаються з двох іменників, семантичне значення яких асоціюється з поняттями вишості, шляхетного походження. Другий компонент структури багатьох таких антропонімів – слово *o p a* "рід, плем'я".

2. Друга група антропонімів – це дієслівні утворення, переважно дієслова у формі 2-ої особи наказового способу.

3. Третя модель – це антропоніми у формі іменників-назв тотемних тварин, амулетів, військових штандартів тощо.

*Тут і далі число в дужках означає сторінку літопису за виданням: Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989.

Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий СПб., 1983. – Т.2. Турецко-русский словарь. М., 1977. Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984. Древнетюркский словарь. Л., 1979. Проблема общности алтайских языков. Л., 1971. Грамоти ХІУ ст. К., 1974. *Халимоненко Г.* Институт козацтва: тюркського й українського // Східний світ. 1993. №1. – С.15-22. *Будагов Л.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Т.1-2. – СПб., 1869. *Севортян Е.* Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978. Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980.

Надійшла до редколегії 19.11.2008

Омер Дерменджі, канд. філол. наук, доц.

ДО ПИТАННЯ ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ ВЛАСНИХ НАЗВ ТА ІМЕН У ПРАКТИЦІ ТУРЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Стаття присвячена актуальному питанню транслітерації власних назв та імен у практиці турецько-українського та українсько-турецького перекладу. Автор класифікує найпоширеніші випадки транслітерації з погляду відповідності фонетичних систем двох мов, формулює проблему та пропонує шляхи її вирішення.

The article is devoted the question of transliteration of the own names and names in practice of the Turkish-Ukrainian and Ukrainian-Turkish translation. An author classifies the most widespread cases of transliteration from point of accordance of the phonetic systems of two languages, formulates a problem and offers the ways of its decision.

На тлі активного міжкультурного турецько-українського спілкування, розвитку політичних, економічних, соціальних взаємин, залишається актуальним питання відтворення на письмі власних назв, імен та слів тюркського походження українською мовою.

Загалом питання правопису слів, які приходять з іншої мови, вирішується двома шляхами: через транскрипцію та транслітерацію. Відмінність цих двох методів в контексті практичного застосування у лінгвістичному полі турецької та української мов висвітлена в окремому розділі посібника "Практика перекладу" [1, с. 90-110]. На особливості співвідношення перекладу і транскрипції у свій час звернув увагу О Реформатський: "Якщо з точки зору загальної теорії трансформації транскрипція є також перекладом, то в галузі спеціальній переклад і

транскрипція можуть бути протиставлені одне одному, бо по-різному втілюють формулу Гердера: "Слід зберігати своєрідність чужої мови й норму рідної", а саме: 1) переклад прагне "чуже" максимально зробити "своїм"; 2) транскрипція прагне зберегти "чуже" засобами "свого". Таким чином, в практичній площині переклад і транскрипція мають розглядатися як антиподи" [2, с. 312]. Іншими словами, власні назви чужої мови не підлягають перекладу і вимагають застосування транслітерації.

М. Вакуленко наголошує, що основою мови є звукові форми, для відображення яких застосовується письмо. Тому при запозиченні, тобто входженні слова в іншу мову, необхідно вдаватися до відтворення звуків за допомогою граматичної транскрипції. Питання у тому, як її застосовувати [3, с.6]. Рішення цього питання дослідник бачить в інваріантному

транскрибуванні, тобто послідовному відтворенні звучання вихідного алофона (найчастіше – головно-го вияву) даної фонемі, явно чи неявно присутньої в мові-першоджерелі вихідним (основним) алофоном мови-сприймача. "Це фонологічна модифікація граматичного транскрибування, яка нейтралізує взаємодію складників мовлення і тим самим "згладжує" надміру гострі особливості вимови першоджерела", – пояснює М. Вакуленко [3, с.7]. Послідовне застосування інваріантного транскрибування при запозиченні особливо важливе для української мови, оскільки відображає її основні засади – фонетичну ("як чуємо, так і пишемо") та морфологічну (незмінне написання одних і тих же морфем).

Чинне четверте видання Українського правопису [4], загалом, регламентує правила написання слів іноземного походження. Втім, практика турецько-українського перекладу виявляє комплекс проблем транслітерації, який ми розглянемо нижче.

Як український, так і турецький алфавіти за своєю природою є фонетичними, тому питання полягає, швидше, не у пошуку адекватних засобів фонетичного відтворення, а у площині графічного вираження цієї адекватності.

1. G H Ğ

Питання вживання дзвінкого G і глухого H в українському правописі остаточно не розв'язане. Третє видання українського правопису повернуло до абетки літеру *г*, але сфера її вживання чітко окреслена не була. Харківський правопис 1929 року, дійсний в українській діаспорній літературі й пресі, на ґрунті якого був створений Г. Голоскевичем "Правописний словник" [5], пропонує транслітерувати через дзвінке *г* всі G у словах іноземного походження. Натомість глухому H відповідатиме на письмі буква Г, і лише німецький дифтонг *CH* позначатиметься буквою *х*.

Розрізнення *г* та *г* у неслов'янських іменах та прізвищах, а також у новіших загальних назвах відповідно до вживання *h* та *g* у мові-джерелі є вихідним принципом укладання сучасних українських словників даної тематики [6; 7]. Такий підхід цілком придатний для відтворення турецьких власних назв українською на письмі.

Натомість, четверте видання правопису радить не розрізняти на письмі дзвінкий G та глухий H, транслітерувати їх через фарингальне *г* і дозволяє вживати *х* в деяких словах англійського походження, таких як: *хобі, хокей, хол, Хемінгуей* та ін. [4, с. 98]

Турецька мова має фонемі [g], [h], [ğ]. Фонетично виправданою є необхідність адекватного їх відтворення на письмі, що унеможливило транслітерацію цих фонем однією літерою *г*, як це пропонує робити чинний правопис української мови. На нашу думку цілком доречним є вживання на означення турецького проривного задньоязикового приголосного G відповідного за утворенням українського Г, наприклад, *Галатасарай, Галата, Гебзе, Гедіз, Гюль, Бінгюль* тощо. Такий принцип транслітерації укорінений в українській лексикографії: у частині нормування вживання дзвінкого *г* прикладом слугує тюркське слово *гяур* [5; 6; 7].

У практиці турецько-українського перекладу існує непорозуміння із транслітерацією глухого фарингального турецького [h], яке часом передається україн-

ським фарингальним дзвінким [g], а інколи, під впливом російської фонологічної системи відтворюється задньоязиковим глухим [x]. Наприклад, слово *hicra* в перекладі О. Кульчицького фігурує як "*хіджра*" [13], а в перекладах В. Дубровського – "*гіджра*" [14]; О. Кульчицький транслітерує турецьке *hamal* як "*хамал*", хоч в українській літературі функціонує однокорінне слово у формі "*Гамалія*". Втім, у перекладі цього автора взагалі нема єдиного підходу до вирішення питання транслітерації турецьких *h*, *g*, *ğ* – одну і ту саму букву перекладач транслітерує по-різному: *Улудаг (Uludağ)* і *мурпа (tuğra)*, останнє належить, швидше, до курйозів.

Вживання *г* для транслітерації *h* частково регламентовано правописом – у прикладах § 87 зустрічаємо ім'я *Магомет* [4, с. 98]. Так само функціонують у мові імена *Ібрагім, Гамалія*. Але на практиці трапляється паралельне вживання, наприклад *Гасан – Хасан, Гюсейн – Хусейн* або взагалі відтворення *h* через *х*, як в іменах *Ахмет, Ферхат* та ін. Дещо окремо стоїть група власних імен зі складовою "*han*" (*Erhan, Orhan* та ін.), де питання відтворення турецького [h] за допомогою українського [x] можна вважати припустимим з огляду на історичну динаміку засвоєння тюркізму "хан" українською мовою.

Погляд на питання еквівалентності турецького [h] в українській тюркології аргументовано сформулював проф. Г. І. Халимоненко: "Щоб навчитися вимовляти звук [h], радимо швидше орієнтуватися на український фарингальний дзвінкий [g], маючи на увазі, що турецький *h* – теж фарингальний, але глухий. Але аж ніяк не можна вимовляти звук [h] так, як його артикують деякі випускники вищих шкіл Росії (...) – адже український і російський задньоязиковий глухий [x] складає враження хриплячого звука, тоді як при утворенні турецького *h* чується, ще раз нагадуємо, тільки легкий шум при видиху повітря" [8, с. 12].

Таким чином, розбіжності у відтворенні турецького *h* у власних назвах українською мовою виявляють певну залежність від російського фонологічного типу транслітерації. Вироблення правописної норми сприятиме врегулюванню цього питання.

Складніша ситуація з фонемою [ğ]. Підручник турецької мови П.Кузнецова, який є базовим на початкових етапах викладання цього предмету у багатьох центрах сходознавства в Україні, пропонує взагалі не артикулювати *ğ* і читати комбінацію двох голосних і цієї літери (*a+ğ+a*) як просте подовження голосної або поєднання двох голосних [9, с. 62-64].

Але історично засвоєні українською мовою тюркізми свідчать про тенденцію до позначення цієї фонемі на письмі буквою *г*. Так, слово *dağ (мур. гора)* у кримській топонімії звучить не як "да", а зберігає кінцевий приголосний – "даг": *Карадаг, Аюдаг* тощо. Так само слово "*ağa*" існує у мові як "*ага*", хоч у літературі трапляються курйози типу "*ара*" М.Орлича [10, с. 52] тощо.

На артикуляційній подібності фонемі [ğ] до українського фарингального дзвінкого [g] наголошує проф. Г.Халимоненко [8, с. 11]. Отже, слід констатувати, що, хоч в українській фонологічній системі відсутній абсолютний відповідник турецькій фонемі [ğ], найближчою до нього є українське [g]. Оскільки у транслітерації власних назв, у тому числі антропонімів, неприпустима редукція жодного звуку при

транслітерації іншою мовою, адже це призведе до викривлення і, навіть, втрати змісту, компромісним рішенням буде вживання українського *г* на означення турецького *ğ*. Наприклад, *Асалиоглу, Ердоган, Шендоган* та ін.

Підсумовуючи, пропонуємо відтворювати українською мовою турецьке *g* через *г*, а глухі фонери [h] та [ğ] через фарингальне *г*.

2. Іншим актуальним питанням є чітке розрізнення на письмі транзему, які містять інформацію про нелінійну взаємодію фонем (чи інших фонетико-фонологічних елементів мови), та відтвір словосполук, яким відповідає одна звучна фонема.

Повної відповідності між звуками і буквами в українській мові немає. Деякі букви можуть передавати як один, так і два звуки. Так, букви *я, ю, є* передають по одному звуку, коли вживаються для позначення м'якості приголосних (*ляжу, люди, давне*) і два звуки, коли виступають а) на початку слова; б) після букви, що позначає голосний звук; в) після апострофа; г) після м'якого знака. Буква *ї* завжди передає 2 звуки: [j] та [i] [11, с. 28].

Натомість, подібної невідповідності у турецькій мові немає. У зв'язку з цим доречною буде раціоналізація транслітерації українською власних назв та імен турецької мови, які починаються з поєднання фонем [y+a], [y+u], [y+i], [y+e] через *я, ю, ї, є* – *Єнілдіз (Yeniyıldız), Юнус (Yunus), Юсуф (Yusuf), Явуз (Yavuz)* та ін.

Підтвердженням природності такого відтворення на письмі фонетичних сполучень на початку слова однією буквою знаходимо у запозичених тюркських реаліях в українській мові: *якут, яїла, Єнікале* тощо.

Дещо відмінна ситуація склалася з транслітерацією фонетичного сполучення [y+i] = [йи]. Відсутність в українській графіці аналогічної букви, яка би позначала на початку слова звуки [j] та [y], ставить питання буквального відображення комбінацією двох букв або адаптації до української звукової системи і застосування букви *ї*. З мотивів доцільності ощадного використання графічних засобів вважаємо останнє більш доречним у транслітерації власних назв та імен типу *Ілмаз (Yılmaz), Ілдіз (Yıldız), Ілдірім (Yıldırım)* тощо.

Вживання букв *я, є, ю, ї* для транслітерації відповідних турецьких сполучень *ya ye yi yi* запобігатиме також неприйнятному українській графіці скупченню букв і полегшуватиме читання таких імен, як *Süreyya* (пор. *Сюрейя* – *Сюреййа*), *Taууір* (пор. *Тайїр* – *Таййїр*) та ін.

3. Фонетична адекватність турецької та української мов у частині транслітерації фонем [ö] та [ü] не враховується чинною редакцією правопису, який радить передавати [ö] через [е], наприклад *Гете, Кельн* та ін. [4, с. 102]

Такий принцип зовсім неприйнятний у випадках, коли [ö] знаходиться в середині турецького слова після приголосного і фонетично відповідає українській комбінації *ьо* після приголосного в ситуації позначення м'якості приголосного перед *о*, як у словах *льоля, льон, сьогодні, трьох* тощо. Доцільність транслітерації [ö] українським буквосполученням *ьо* очевидна у словах *Töre* – *Тьо́ре*, *Bingöl* – *Бінгьо́ль* і т.п.

Водночас, український правопис фонему [ö] на початку слова і після голосного або приголосного, переважно на початку складу передає комбінацією *йо* – *його, мільйон, район* тощо. Засвоєння цього принципу при транслітеруванні турецьких власних назв призвело би до зайвого накопичення графічних символів, але не давало б ефекту максимальної фонетичної відповідності. До того ж, відповідником українського сполучення *йо* в турецькій фонетиці також є комбінація *уо*. Тому на початку слова пропонуємо передавати фонему [ö] через українське *о*, наприклад: *Ömer* – *Омер*, *Önder* – *Ондер*, група власних назв, у тому числі прізвищ з префіксом *Öz-*, типу *Özdemir* – *Оздемір* та ін.

Відповідно до окресленої нами парадигми розв'язується питання транслітерації фонемоми [ü]: у середині слова після приголосного можна вживати українське *ю*, як у випадках позначення сполучення м'якого приголосного з *у* (*люди, дюраль, трюмо*) – *Atatürk* – *Атамюрк*, *Öztürk* – *Озмюрк*, *Kütahya* – *Кютагья*, *Gül* – *Гюль*, *Süleyman* – *Сюлейман*, *Hürrem* – *Гюррем* тощо. На початку ж слова доцільно передавати фонему [ü] українською *у* – *Üsküdar* – *Ускюдар*, *Ümit* – *Умім*, *Ülker* – *Улькер*, *Ümraniye* – *Умраніє*, *Üçkemer* – *Учкемер* та ін.

Дещо окремо у цьому контексті стоїть питання транслітерації турецькою мовою українських власних імен із прикінцевими суфіксами *-сюк, -люк* (типу *Івасюк, Смолюк*). Із першого погляду нічого не заважає транслітерувати ці прізвища за принципом фонетичної відповідності, сформульованим вище: *İvasük, Smölük, Tarasük, Dremlük* тощо. Але особливістю функціонування фонемоми [ü] у прикінцевих складах слів турецької мови є виражене пом'якшення наступного за нею приголосного, що можна проілюструвати словами *kütük, büyük, sündük* тощо. Таким чином, українські прізвища у такій транскрипції читатимуться як [İvasük'], [Smölük'], [Tarasük'] і т.ін. Окрім того, закон сингармонізму зумовлюватиме посилення цієї тенденції в афіксах, отже, отримаємо *Tarasük'ün, Smölük'le* і т.п. Таке пом'якшення не є притаманним українській вимові, де прикінцевий приголосний [к] – глухий і твердий звук.

Якщо вважати суттєвим питання відтворення у турецькій вимові глухого твердого [к] наприкінці прізвищ з суфіксами *-сюк, -люк*, альтернативою може стати транскрипція українського [ю] турецькою комбінацією [yu]. Таким чином отримаємо *İvasyuk, Smolyuk, Tarasyuk* тощо. Прикінцевий [к] залишається твердим, відповідно, афікси теж тверді – *Tarasyuk'un, Smolyuk'la*. Утім, абсолютної фонетичної відповідності досягти не вдається у жодному з цих варіантів.

Деякі складнощі у транслітерації становить відтворення м'якості приголосного [l']([л']). Хоч цей звук присутній у фонетичній системі сучасної турецької мови, утім, він графічно не диференціюється. М'який [l'] характерний для слів арабського, перського походження, які, між тим, становлять значну групу. Для слів турецького походження характерний твердий [l], у напрямку отвердіння відбувається асиміляція запозичених слів. Утім, звук [l] у таких іменах як *Emel, Adil, Zühal, Betül, Ülker, Gül, İclal* та ін. є м'яким, і транскрибуватися вони будуть відповідно: *Емель, Аділь, Зюгаль, Бетюль, Улькер, Гюль, Іджляль*. Але турецькі імена типу *Altan, Altay, Alkan, Sultan, Aslı* містять тве-

рдий [l], і будуть передаватися українською мовою як *Алтан, Алтай, Алкан, Султан, Асли*. Отже, у питанні транслітерації українською мовою м'якого чи твердого [l] у турецьких власних назвах слід спиратися на вимовну традицію мови оригіналу.

Взаємопов'язаним із вищевикладеним є питання транслітерації турецькою мовою м'якого [l] в українських власних іменах типу *Ляпина, Ляшенко, Уляна* тощо. Слід зауважити, що питання позначення на письмі м'якості [l] в турецькій мові залишається дискусійним. Зокрема, існує надрядковий знак ^ , який свідчить про подовження голосного і пом'якшення попереднього приголосного. Але сфера застосування цього символу остаточно не окреслена. Детальне уявлення щодо дискусії навколо цього питання можна отримати із вступної статті до видання турецького правопису, укладеного колективом вчених, який очолює Омер Асим Аксой [15, s. 20-22].

Відтворити м'який [l] у прізвищах *Ляпина* чи *Ляшенко* можна за допомогою комбінації [ya]: *Lyapina, Lyashenko*. Використовувати у цьому випадку буквосполучення [ia] буде помилковим, адже воно не притаманне турецькій мові. Аналогічно буде позначатися м'якість у словах типу *Сян, Леся*: *Syan, Lesya*.

Фонема [ц] відсутня в турецькій мові, тому передавати її радимо комбінацією [ts]: *Цюрупинськ – Tsürupinsk, Паляниця – Palyanitsa* тощо. Нагадаємо, що українська буква [ш] позначає одразу дві фонemi і турецькою мовою відтворюється комбінацією [şç]: *Хрущ – Hruşç, Ляц – Lyaşç* та ін.

Дещо окремо стоїть питання функціонування деяких історичних реалій в українській мові. Насамперед, це стосується титулів та посад Османської імперії. Оскільки турецька граматична система не має категорії роду, запозичений титул-реалія потребує трансформації відповідно категорії роду української мови. Це питання не вирішено українським правописом, тому залишається широке поле варіативного вживання.

Як приклад, розглянемо слово *sultan*. Так, титул "султан" (*Hürrem Sultan, Safiye Sultan, Kösem Sultan*), наданий дружині султана Османської імперії, в українському мовленнєвому полі функціонує у трьох варіантах: "султанка", "султанша", "султана". З позицій

мовностилістичного використання морфологічних засобів недоречною буде слово "султанша", адже суфікс –ш(а) непритаманний українській мові, на що звернув увагу А.Капелюшний [12, с. 21]. У російській мові-джерелі суфікс –ш(а) надає іменникам жіночого роду значення "жінка чоловіка, який обіймає дану посаду або є представником цієї професії", наприклад, генеральша – жінка генерала, професорша – жінка професора і т.п. Тому стилістично невмотивованим є уживання іменників жіночого роду на позначення професій, посад жінок з невластивим українській мові суфіксами –ш(а), –их(а), адже може виникнути двозначність чи небажана для книжного мовлення експресивна забарвленість.

Слід зазначити, що не всі дружини султанів Османської імперії набували цей титул, який, водночас, був і посадою. Тому вживання форми "султана" здається більш доречним і стилістично виправданим.

Отже, у цій статті окреслено коло актуальних питань транслітерації турецьких власних назв, імен українською мовою у практиці турецько-українського перекладу. Автор не претендує на встановлення остаточної істини, метою цієї роботи є спонукання дискусії в середовищі мовознавців, результатом якої має стати напрацювання правописної норми з подальшим скеруванням її до Правописної комісії.

1. Дерменджі О. Практикум перекладу: українською та турецькою мовами. – Сімферополь: Оджак, 2007.
2. Реформатський А. Перевод или транскрипция? // Восточно-славянская ономастика. – М., 1972. – С. 311-332.
3. Вакуленко М. Наукові засади відтворення запозичених та іншомовних слів: інваріантна транскрипція і транслітерація // Вісник Книжкової палати. – 1999. – №10. – С. 6-9.
4. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови 4-те вид., випр. й доп. – К.: Наук. думка, 1993.
5. Голоскевич Г. Правописний словник. – Х.-К., 1930.
6. Словник-довідник вживання літери г. – Львів, 1993.
7. Пономарів О. Фонemi Г та Г. Словник і коментар. – К.: Просвіта, 1997.
8. Халимоненко Г. Турецька мова: Основи теоретичної граматики. – К., 1999.
9. Кузнецов П. Учебник турецкого языка. Начальный курс. – М., 2000.
10. Орлич М. Росколяна, царівна сонячна Опілля. – Львів, 2002.
11. Козачук Г. Українська мова для абітурієнтів. – К., 1993.
12. Капелюшний А. Практична стилістика української мови. – Львів, 1998.
13. Памук О. Мене називають червоним (Пер. О. Кульчицький) // Всесвіт. – 2005. – № № 3-4, 5-6, 7.
14. Омер Сейф-еддін Оповідання. / Передм. і перекл. з тур. В.Дубровського. – Харків, 1932.
15. Ana Yazım Kılavuzu: Ömer Asım Aksoy'un Başkanlığına Bir Kurulucu Hazırlanmıştır. – 9. Basım. – İstanbul: ADAM, 1994.

Надійшла до редколегії 17.11.2008

І.Л. Покровська, канд. філол. наук, доц.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФІКА ОПОВІДАнь ОСМАНА ЧЕВІКСОЯ

Дана стаття присвячена вивченню лексичних та семантичних особливостей мови оповідань сучасного турецького письменника Османа Чевіксоє. Розглядаються полісемічні, синонімічні, омонімічні явища та парні слова сучасної турецької мови в оповіданнях Османа Чевіксоє.

This article is awarded to the lexical and semantic secularities of the language of the Osman Cheviksoy's stories, which are modern. There are researched many semantic, synonymic and homonymic specifications and the 'repeated' words in Osman Cheviksoy's stories, which are written in the modern Turkish language.

Вивчення мови творів того чи іншого представника будь-якої національної літератури, лексико-семантичного складу його творів, емоційно-експресивних пластів, фразеологічних, стилістичних та інших особливостей є одним з найважливіших завдань лексикології зокрема і мовознавства взагалі. Така увага до вивчення засобів художнього висловлення, використаних в творах письменника, не випадкова, оскільки мова художньої літе-

ратури дає можливість збагачувати і вдосконалювати літературну мову [1, с. 5].

Важливим напрямком турецького мовознавства є дослідження мови творів тих майстрів слова, які вирізняються ясним і особливо відточеним стилем. Особливості мови і стилю багатьох таких художників слова не були об'єктом спеціального монографічного дослідження. До письменників, твори яких не підлягали всебічному лінгвістичному аналізу, і належить сучасний турецький письменник Осман Чевік-

сой, який володіє своєрідною творчою манерою, оригінальною мовою і стилем, глибоко знає життя, побут і звичаї свого народу. Письменник описує повсякденну буденність яскравою художньою мовою. Отже, є цілком природною необхідністю вивчення словникового складу, семантико-стилістичних пластів і емоційно-експресивної краси мови його творів.

Цілком зрозуміло, що вищезазначене визначає актуальність цієї роботи, присвяченої вивченню лексико-зображувальних засобів мови оповідань Османа Чевіксою.

Джерелом дослідження ж є збірка оповідань письменника "Розповідь тобі про тебе" [6].

Завдання роботи. Автор, поставивши перед собою як основне завдання розкриття лексико-зображувальних особливостей мови оповідань Османа Чевіксою, водночас має на меті виконати наступне: дати аналіз семантико-стилістичних функцій семантичної групи слів – багатозначних, омонімів, синонімів і антонімів, використаних письменником; дослідити лексико-стилістичні функції подвоєнь, фразеологізмів, термінів, застарілих і нових лексичних одиниць в оповіданнях Османа Чевіксою; визначити роль емоційно-експресивних засобів мови письменника; охарактеризувати запозичену лексику, яка зустрічається в одному з оповідань вищезазначеної збірки.

Новизна цього дослідження проявляється в тому, що робота присвячена широкому аналізу лексики Османа Чевіксою та характеристиці, використаних ним емоційно-експресивних засобів.

В процесі дослідження в основному використовуються описовий (загальна характеристика мовних термінів та категорій, що підлягають аналізу, наведення прикладів до них) та порівняльний (порівняння в межах семантичних груп слів, співставлення частотності використання запозичених та власне турецьких слів) методи. Крім того, слід зазначити, що аналітичний розгляд оповідань Османа Чевіксою поєднується з синтезом (розгляд цілого в поєднанні його складових елементів).

Всі дослідження проводяться з певною метою. Результати цієї роботи можуть бути корисні для майбутніх досліджень в галузі лексикології, семасіології, фразеології і стилістики турецької мови. Автор роботи, спираючись на певні відомості загального мовознавства, поповнює галузі турецького мовознавства новими цінними матеріалами, яких так не вистачає при дослідженнях подібного типу. Автор цієї роботи може користуватися обмеженою кількістю джерел, що стосуються аналізу лексики художніх творів безпосередньо [2; 3; 5]. Тобто ця робота може використовуватися в тюркології наступними поколіннями при вивченні лексичних особливостей творів інших турецьких та інших письменників.

Осман Чевіксою успішно користується стилістичними можливостями полісемії, досягає точного вираження думки за рахунок переносних значень слів, що виникають в певних контекстах, в поєднаннях однієї лексичної одиниці з іншими словами.

Зокрема, письменник вдало демонструє стилістичні можливості дієслівної багатозначності:

yaklaşmak – наближатися

İkindi yaklaşıyordu [6, с. 139] – *Наближався полудень.*

düşmek – падати

Derken batıya bakan camlardan güneş düştü [6, с. 52] – *Раптом з вікна, що виходило на захід, в середину [в вагон] зазирнуло сонце.*

У наведених вище прикладах багатозначні слова вжиті в переносних значеннях, завдяки чому автор досягає образного змалювання дійсності.

Серед багатозначних слів варто виділяти лексичні одиниці, що мають декілька значень, але ці значення не можна поділити на первинне та вторинне чи пряме й переносне. Не можна сказати, що вживаючи ці слова в своїх оповіданнях, Осман Чевіксою прагне до досягнення конкретної мети у зображенні характерів героїв, описанні картин. Вживання цих слів є просто об'єктивною необхідністю, тобто вони вживаються на позначення певних реалій об'єктивного світу, про які розповідає письменник. Наприклад:

burun

nis(organ mīla) ...burnu havada... [6, с. 74] – *...його ніс в повітрі...*

nis(y lītaka) ...burnu havaya kalkmış... [6, с. 46] – *його ніс(літака) піднявся в повітря...*

daire:

квартира

Meçhul kişilerin gelip karşımızdaki boş daireyi temizlemelerinden...sonra... [6, с. 38] – *Після того, невідомі люди прийшли і прибрали незаселену квартиру, що навпроти нашої...*

організація, установа

Gülser, daire arkadaş, hem de komşumuz Sema'ya kopuyu açınca... [6, с. 32] – *Коли ж Гюлсер розповіла про справу своєму колезі по роботі і до того ж нашому сусіду Сема ...*

kasa:

kasa ... kasaya benim oturamdan sonra... [6, с. 36] – *...після того, як я почав працювати на касі...*

kuзов Ayhan,sabunlu suyla kasayı fırzalarken... [6, с. 26] – *Коли Айхан амив кузов водою з милом...*

sigorta:

страхування O da bize arabanın ruhsatını tuayene kartını, sigorta poliçesini verdi. [6, с. 33] – *Він же дав нам техпаспорт, талон технічного огляду, страховий поліс на машину.*

запобіжник ... sigorta atmış [6, с. 44] – *... вибило пробки.*

Відносити вищезазначені слова в розряд омонімів не прийнято і, з нашої точки зору, не варто, оскільки, як видно з наведених прикладів, між словами існує, хоч і віддалений, але стійкий (і незаперечний) зв'язок.

Омоніми – це слова, які мають однакове звучання і написання, але абсолютно різні значення. Омоніми утворюються різними шляхами. Одним з цих шляхів є розпад полісемії, тобто відділення від одного багатозначного слова мінімум дві різні лексичні одиниці, не пов'язані між собою спільним значенням. Це лексико-семантичні або повні омоніми. Вони збігаються у всіх своїх формах і належать до однієї частини мови, виступаючи в різних значеннях. В оповіданнях Османа Чевіксою зустрічаються наступні омоніми цього виду:

1.ay

місяць (період часу) *Tam bir ay* [6, с. 133] – Рівно місяць.

місяць (небесне тіло) ...*gökyüzünde dolunayı görüyöruz*. [6, с. 37] – Ми бачимо на небі повний місяць. (В даному випадку *ay* – місяць входить в структуру складного слова).

2. *pazar*

неділя

...*pazar günleri*... [6, с. 30] – ...по неділях...

торговий майданчик

...*pazar gezdikçe*... [6, с. 30] – ...оглядаючи торгові ряди...

3. *sağ*

правий

Seyit Mahmut'un meclisteki yeri kapının hemen sağ uyanıydı [6, с. 107] – Місце Сюїта Махмута було справа від дверей.

Здоровий

Mustafa sağ dönesek ... [6, с. 116] – Мустафа повернеться живий-здоровий.

Інокли повні омоніми можуть належати до різних частин мови:

Крім повних в мові існують неповні омоніми (або лексико-граматичні), які виникають в мові в результаті випадкових збігів. Серед цього виду омонімів розрізняють омофони, омоформи та омографи.

Nazlı – Назли (ім'я)

Kızı Nazlı ... [6, с. 84] – Його донька Назли ...

nazlı – розбещений

Bu çocuk biraz da nazlı büyütülmüş... [6, с. 89] – Ця дитина виросла трохи розбещеною...

Омоформи – це слова, що збігаються лише в одній або кількох формах. Автор при дослідженні лексики Османа Чевіксоє цього різновиду неповних омонімів не зафіксував. Тому можна навести приклади з української та англійської мови: *мила дівчина* – *мила підлогу*; *saw* (пилка) – *saw* (форма дієслова *to see* – бачити) [10; 348]

Омографи – слова, що пишуться однаково, але мають різне значення і звучання.

sesinizi kesin! [6, с. 24] – Замовкніть!

kesin – остаточний

...*bu konuda konuşmayı kesin bir dille yasakladım* [6, с. 25] – ...я остаточно заборонив розмови на цю тему.

için – пийте

...*için, için, dedi Mahmut* [6, с. 134] – "...пийте, пийте", сказав Махмуд.

için – для (-так için – для того, щоб...)

Bu adam, beni sasırtmak için... [6, с. 16] – Ця людина для того, щоб здивувати мене...

Загалом омоніми вводяться в художній текст із спеціальною метою виявлення дотепності, стилістичної витонченості й гострослів'я. Але не можна сказати, що вищезазначені омоніми, що зустрічаються в оповіданнях Османа Чевіксоє, служать цьому завданню. Вони є нічим іншим як мовною випадковістю. І автор наводить їх в цьому дослідженні, поперше, щоб провести чіткий кордон між багатозначними словами й омонімами, по-друге, для вивчення омонімії в турецькій мові.

Поряд з омонімами до лексико-зображувальних засобів Османа Чевіксоє належать синоніми. Лекси-

чні синоніми – це слова, близькі або тотожні за значенням, які по-різному називають те саме поняття.

Однакові за значенням і емоційно-експресивним забарвленням слова мають назву абсолютних синонімів. Основним джерелом виникнення пар цього виду синонімів у турецькій мові служить, з одного боку тюркська, а з іншого – іншомовна лексика [2, с. 25]. Найпоширенішим є арабо-тюркські та персько-тюркські пари, що й чітко прослідковується при аналізі лексики Османа Чевіксоє. Наприклад: *saadet* – *mutluluk* – щастя, *destur* – *izin* – дозвіл, *evlat* – *zocuk* – дитина, *hadise* – *olup biten* – подія

Осман Чевіксоє вдається до використання цих синонімів для подолання одноманітності та збагачення словникового складу турецької мови. Поруч з арабськими та перськими словами письменник вживає їх тюркські еквіваленти, тобто продовжує процес очищення турецької мови, який було розпочато "Турецьким лінгвістичним товариством", яке було створене за ініціативою Ататюрка в 1932 році як головний науковий і організаційний центр мовної реформи.

Отже, говорячи далі про близькі за значенням слова в оповіданнях Османа Чевіксоє, слід зазначити, що їх можна поділити з точки зору походження на власне запозичені: *akraba* – *hisim* – родич, *azim* – *niyet* – намір, *dünya* – *alem* – світ, *ücret* – *maaş* – зарплата, *vahşi* – *yabani* – дикий, *zarar* – *ziyan* – збиток, *zeki* – *akıllı* – розумний.

Прослідковується в лексиці Османа Чевіксоє і цілий ряд абсолютних синонімів тюркського походження, вони урізноманітнюють текст, запобігають повторенням. Автор наводить приклади таких синонімів: *gülümseme* – *gülümseyiş* – посмішка, *gürültü* – *gümbürtü* – гамір, *kul* – *köle* – раб, *pislik* – *kir* – бруд, *çetrefil* – *karmaşık* – запутаний, *deli* – *aklını veren* – божевільний, *azmak* – *kudurmak* – сказитися, *bitmek* – *tükenmek* – закінчитися, *hoplamak* – *atlamak* – стрибати, *kırmak* – *incitmek* – ображати, *kıymak* – *katletmek* – öldürmek – вбивати, *ödünç almak* – *borçlamak* – позичати, *ses çıkarmak* – *susmak* – мовчати, *yalvarmak* – *ın ocağına düşmek* – благаючи, *yuvalamak* – *yuva kurmak* – вжити гніздо.

Крім абсолютних, лінгвісти виділяють ідеографічні (значеннєві) синоніми. Вони передають різні відтінки того самого поняття:

1. *iğneli* – їдке (про питання)

Daha doğrusu ben iğneli sorular sordum... [6, с. 138] – По правді кажучи, я поставив їдкі запитання.

2. *tuzak* – каверзне (про питання)

Onu tuzak sorularla uzun uzun konuşturdum. [6, с. 19] – Я подовгу змушував його відповідати на каверзні запитання.

1. *kadife* – ніжний, приємний (про голос)

...*kadife sesiyle konuşmaya devam etti*. [6, с. 13] – ...він же продовжував своїм приємним голосом.

2. *ipek yumuşaklığındaki* – приємний, м'який (про голос).

Daha doğrusu sormadı ipek yumuşaklığındaki sesiyle adeta emretti. [6, с. 121] – По правді кажучи, він не запитував, а майже наказав своїм м'яким голосом.

Ці синоніми дуже образно змальовують приємність голосу. Голос м'який та приємний, як оксамит, і голос м'який, як шовк.

Вищезазначені синоніми, вживаючись в різних контекстах, мають майже однакове значення.

Іноколи ж значеннєві синоніми можуть вживатися поруч, тоді вони носять уточнююче значення:

1. *Seyit Mahmut rahat ve huzurluydu.* [6, с. 114] – *Сеїм Махмут був спокійний і несхвильований.*

2. *Şimdi daha korkunç, daha heybetli...* [6, с. 115] – *Зараз він був ще страшніший, ще жакливіший.*

3. *Yaşlıları, Vedat'a göre her aptal ve geri zekalıydılar.* [6, с. 47] – *На думку Ведата, його однолітки були дурні й тупі.*

Взагалі слід зазначити, що Осман Чевіксоє не обмежується простим використанням синонімів, а збагачує їх семантику, перетворює їх в образні, експресивні засоби вираження. Тобто ці слова виступають синонімами лише в контексті. (Їх називають контекстуальними синонімами). Вони об'єднуються загальним спільним змістом, нерідко охоплюють слова зовсім різних понятійних сфер, стилістичних пластів лексики.

В оповіданнях Османа Чевіксоє є яскраві приклади контекстуальних синонімів. Наприклад, слова *bırakmak, yüz çevirmek, yok, unutmak* в оповіданні "Яке коріння таке й насіння" вживаються в значенні "відмовитися":

İçki, kumar ve daha ne kadar meşru olmayan alışkanlıklardan varsa hepsinden yüz çevirecektim. [6, с. 132] – *Я мав відмовитися від спиртнього, від гри в карти і від усіх непристойних звичок.*

Kız arkadaşını, sabahlara kadar süren içki alemlerini unuttu. [6, с. 142] – *Відмовився він від подруж-жінок і від пиятик до самого ранку.*

Можна виділити і таку пару контекстуальних синонімів як *masraf – illet*. Обидва слова виступають в контексті в значенні "недолік". А взагалі слово "illet" має значення "хвороба", а "masraf" – "витрата".

İlet. .. illeti mi var arabanın? [6, с. 32] – *Чи є недолік у машини?*

Masraf. Bunlar dışında arabanın masrafı yoktu. [6, с. 32] – *Крім цього, з машиною все було гаразд.*

Крім багатозначних слів, омонімів та синонімів до зображувальних засобів мови, особливо художнього твору відносять антоніми – слова, які мають протилежне значення. Антоніми відіграють важливу роль в емоційно-експресивній і образній передачі думки, створенні системи художніх контрастів. Безперечно, що в оповіданнях Османа Чевіксоє більш чисельними і значимими є абсолютні антоніми, які є ними і поза контекстом.

Антонімічні пари, що складаються з іменників.

Gelin – damat – невістка – зять

Gelin – kız – невістка – донька

Karanlık – aydınlık – темнота – світло

Sessizlik – çığlık – мовчання – крик

Yaz – kış – літо – зима

Zengin hane – fakir hane – будинок багатого – будинок бідного

Антоніми, до складу яких входять прикметники.

Aklı başında – çılgın – при своєму розумі – божевільний

Abdestli – abdestsiz – той, що зробив обмивання – той, що не зробив обмивання

Okullu – okulsuz – з школою – без школи

Sesli – sessiz – з звуком – без звуку

Yağlı – yağsız – жирний – пісний

Zeki – aptal – розумний – дурний

Як показують наведені приклади, поширеним засобом творення антонімічних пар цього типу є прикметниковий афікс *-lı(4)* і його антонім *-sız(4)*.

Антоніми, складовою частиною є дієслова.

Konuşmak – susmak – говорити – мовчати

Ölmek – hayatta olmak – померти – жити

Існують також антоніми, які утворюються на основі переносних значень багатозначних слів і виявляють своє значення лише в контексті. Це відносні або контекстуальні антоніми. В Османа Чевіксоє є така показова пара контекстуальних синонімів: *düşük araba* (машина найгіршої моделі), *lüks araba* (машина найкращої моделі)

Спостереження показують, що в творах Османа Чевіксоє широко використовуються слова притаманні словниковому складу живої народної мови. Серед цих лексичних одиниць привертають особливу увагу парні слова, які вживаються і в авторській мові, і в мові персонажів. Слід зазначити, що парними називають слова з однаковими чи протилежними значеннями (іноколи одне зі слів може не мати значення взагалі), які поєднані між собою на основі співзвучності. Парні слова є специфікою тюркських мов, досить поширеним засобом художнього вираження, мають фактично необмежений потенціал використання. Парні слова, що використовує Осман Чевіксоє можна поділити на дві групи: 1. парні слова, обидва компоненти яких мають власне лексичне значення; 2. парні слова, один компонент яких має власне лексичне значення, а другий позбавлений такого.

Парні слова першої групи вживаються письменником для підкреслення чи вираження якоїсь ознаки. Але слова, що складають пару, можуть вживатись і окремо, але тоді вони не несуть такого сильного значеннєвого і емоційного забарвлення, як при поєднанні.

Dayalı döşeli – зі смаком обставлений (dayalı – притулений, döşeli – обставлений)

Güçlü kuvvetli – дуже сильний (güçlü – сильний, kuvvetli – могутній), *sağ selim – живий і здоровий* (sağ – здоровий, selim – непошкоджений), *yarım yatalak – на половину, будь-як* (yarım – половина, yatalak – можна припустити, що це слово походить від слова "yama" – "латка", до якого приєднаний афікс *-lak*).

Парні слова другої групи більш частотні. Вони надають мові стислість, милозвучність і енергійність.

Парні слова другої групи можна поділити на наступні підгрупи:

1. слова, між якими зберігається гармонія голосних.

Açık saçık – відкритий, відвертий

Kaba saba – грубий

Sıkı fıkı – близький

Yamrı yumru – нерівний, кривуватий

2. слова, утворені на основі співзвучності останнього складу. Голосні чи приголосні останнього ряду римуються.

Sıncık boncuk – дешеві прикраси
Çoluk çocuk – родина
Ufak tefek – незначний, несуттєвий
Halim selim – чутливий (про людину)

3. парні слова зі звуками *b*, *p*. Якщо одне зі слів повторень має приголосні *b* чи *p*, то це слово буде йти другим.

Eften püften – неважливий
Eğri büğrü – кривий

4. парні слова з приголосною *m*. Вони утворюються наступним шляхом: за словом в його звичайній формі слідує "відзвук", "слово-відлуння" [7; 158], яке утворюється шляхом заміни початкового приголосного першого слова на приголосну *m*.

hikaye mikaye – всі там оповідання
senet menet – всі такі собі документи
hayal meyal – 1. всі такі ілюзії

2. неясно, невиразно і т.п.

Для кращого розуміння вищезазначених дублетів автор наводить їх в контексті.

1. *Dağlar olmasa, köy belki hayal meyal görünebilirdi* [6, с. 114] – *Якби не було гір, село б могло здаватися невиразним.*

2. *...arasıra hikaye mikaye yazan birisi...* [6, с. 73] – *...і один з них, що пише інколи сякі-такі оповіданнячка.*

3. *...ödeyeceğimiz borç için öyle senet menet gerek yoktu* [6, с. 33] – *...для сплатення нашого боргу не потрібно було всяких там документів.*

Отже, як видно з вищенаведених прикладів, цей різновид редуплікації передає значення збірності, узагальнення, уподібнення, що нерідко поєднується з вираженням зневажливості.

3. слова-дублети, що являють собою повний повтор тієї чи іншої лексичної одиниці (інколи вони являють собою звуконаслідування).

Bangır bangır bağırmaq – голосно кричати
Fıldır fıldır – про бистрий рух очей
Kıkr kıkr gülmek – хіхкати
Kırır kırır – про поступовий рух
Lıkr lıkr içmek – пити з жадібністю
Pırl pırl – блискучий
Tin tin – про тихий, безшумний рух

Цей тип лексичних одиниць особливо співзвучний, милозвучний і точний при вираженні реальної дійсності.

Взагалі шляхом вживання парних слів автор досягає посилення логічного акценту і поетичного забарвлення думки, оскільки при повторах вдвоє посилюється емоційне забарвлення.

У турецькій мові існують різні види повторів. Досить поширеним різновидом редуплікації є повторення в одному слові першого складу цього слова, який ставиться на початку і поєднується зі словом за допомогою приголосних *m*, *p*, *g*, *s*. Ці слова (прикмет-

ники) використовуються з метою вираження надлишкової, надмірної якості предмета [4, с. 157].

Karkara – чорний-пречорний
Kırkırmızı – червоний-пречервоний
Koskoca – величезний
Kupkuru – надзвичайно сухий
Sımsıcak – дуже гарячий
Simsiyah – чорнючий
Tertemiz – чистий-чистісінький
Yapayalnız – один-однісінький
Yemyeşil – зелений-презелений
Yepyeni – новий-новісінький

При наведенні контексту місце цих одиниць у переданні певних ознак, стає цілком зрозумілим. Наприклад:

...kupkuru bir hayatın çekilmezliğini anladık. [6, с. 131] – *...ми зрозуміли нестерпність одноманітного життя.*

Зустрічається в оповіданнях Османа Чевіксоє і повна редуплікація, яка досягається шляхом повного повторення слів між якими ставиться частка *mi*(4):

Yavrusak uslu tu uslu. [6, с. 137] – *Дитина надзвичайно слухняна.*

Зазначені вище різновиди парних слів та форми прикметників є підсилювальними формами. Поруч з ними в лексиці досліджуваних творів зустрічаються слова, що виражають пом'якшення та зменшення якості. Для їх утворення виступає афікс *-(i)msi* (4), що приєднується прикметників:

1. beyaz+ımsı – beyazımsı – білуватий
2. eflatun+ımsı – eflatunımsı – лілуватий

...şu eflatunımsı beyaz küme... [6, с. 129] – *...міє білої лілуватої греди...*

Поряд з парними словами для збагачення мови своїх творів Осман Чевіксоє використовує велику кількість фразеологічних зворотів – усталених виразів, слова в яких часто вживаються в переносних значеннях і забезпечують простоту і лаконічність розповіді.

Слід зазначити, що оповідання Османа Чевіксоє зі збірки "Розповідь тобі про тебе" написані сучасною літературною турецькою мовою з використанням лексичних та семантичних засобів, характерних для художніх творів. Синоніми, антоніми, парні слова, які використовує автор оповідань, надають твору особливого колориту та самобутності.

1. Волинський П.К. Основи теорії літератури. – К., 1967. 2. Габескирия Ш.В. Лексика произведений Юнуса Эмре. – Тбилиси, 1983. 3. Кулиев Г.З. Лексико-стилистические особенности произведений Исмаила Шихлы. Автореферат. – Баку, 1983. 4. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956. 5. Сулейман Сафар. Лексика и фразеология Гасумбека-Закира. Автореферат. – Баку, 1973. 6. Çeviksoy Osman. Sana seni anlatmak. – İstanbul, 1995. 12. Hengirmen Mehmet. Türkçe dil bilgisi. – İstanbul, 1994.

ЄВРОПЕЇЗМИ У СКЛАДІ ТУРЕЦЬКОЇ ФАХОВОЇ МОВИ ТОРГІВЛІ

Розглядаються деякі аспекти вивчення лексичних запозичень з європейських мов у складі сучасної турецької мови торгівлі, а саме: екстралінгвістичні чинники та шляхи проникнення європеїзмів, зокрема інтернаціоналізмів, у турецьку факсову мову торгівлі; граматична адаптація та розподіл запозичених слів за частинами мови, специфіка цього процесу та його загальні результати.

Some aspects of studying of loan words from the European languages in structure of modern Turkish trade language are examined: the extralinguistic reasons of the penetration of the European words, including internationalism to Turkish trade language; grammatical adaptation and division of loan word on parts of speech, specificity of this process and its common results.

Актуальність роботи обумовлюється відсутністю як в Україні, так і за кордоном спеціальних лінгвістичних розробок, присвячених зазначеній темі, а також явною недостатністю існуючих матеріалів, які носять не системний, а розрізнений характер.

Новизна роботи полягає у тому, що, незважаючи на розробленість питання лексичних запозичень на матеріалі різних мов, дослідження турецької факсової мови торгівлі є темою, якій ніколи не присвячувалася окрема увага вітчизняних або зарубіжних тюркологів.

Насичення словника, в тому числі і мови торгівлі, західноєвропейськими, переважно інтернаціональними елементами, є природним процесом, враховуючи темпи глобалізації та розвитку міжнародної торгівлі.

В Туреччині проблематика функціонування в турецькій літературній мові запозичених з європейських мов елементів (*batı kaynaklı kelimeler*) широко досліджувалася протягом багатьох десятиліть ТЛС (ТДС) та провідними лінгвістами, такими як Aksan Doğan, Baydur Suat, Danişmend İsmail, Demiray Kemal, Eren Hasan, Ersoylu Halil, Hameed Furqan, Koklülçil Ahmet, Korkmaz Zeynep, Özdemir Emin, Özkan Nevzat, Sezgin Fatih, Sunel Hamit, Şimşir Bilan, Ünver İsmail та ін. За цей час вченими було накопичено, систематизовано та оброблено суттєвий пласт фактичного та статистичного матеріалу, що реалізувався у численній кількості словників та теоретичних робіт. На пострадянському просторі питання лексичного складу турецької мови і місця європеїзмів розглядалося у роботах Кондратьєва В.Г., Кононова А.Н., Полякової В.С., Старостова Л.Н. та ін.

Активні стосунки між Османською імперією та європейськими країнами розпочалися за часів Сулеймана Пишного (1495-1566) [5, с.154], а починаючи з XVI ст. Османська імперія вже надавала широкі капітуляційні привілеї французьким купцям, а пізніше і неогоціантам з інших країн. Спочатку турецька зазнала значного впливу італійської мови, що було наслідком контактів з генуезцями та венеціанцями; ця лексика складається переважно зі слів, що позначають загальні поняття (*pantolon, salon, salata*), а також реалії, пов'язані з торгівлею, промисловістю, фінансами (*borsa, banka, fatura, kambiyo*) та мореплавством (*kaptan, korsan*) [6, с. 7]. Певну кількість іспанської та італійської медичної та торгівельної лексики привнесли в турецьку іспанські євреї, які емігрували до Османської імперії у 16 ст. [14, с. 495]. Ці та інші давні запозичення є продуктом тривалого процесу асиміляції, багато з них використовуються протягом століть та не сприймаються носіями мови, як іншомовні. В XVI –XVII ст. турецька влада без обмежень допускала іноземні товари на внутрішні ринки, і в той

самий час жорстко регламентувала виробництво їх аналогів місцевими ремісними корпораціями.[2, с. 22]. Вже у ті часи почався поступовий вплив французької мови. В 60-х роках XIX Османська імперія підписала ряд торгівельних угод з такими державами Заходу, як Англія, Франція, Австрія, Бельгія, Італія, США та ін., а також з Росією. Згідно умов цих договорів іноземці набули права ввозити та вивозити за межі Османської імперії переважно більшість промислової та сільськогосподарської продукції. Необхідно зазначити, що закріплені юридично права не завжди вдавалося впровадити в життя, що обумовлювалося багатьма факторами, одним з яких була недовіра та неприязне ставлення мусульманського населення до європейців [2, с.39]. Саме тому іноземна лексика, що обслуговувала сферу торгівлі, майже не позначувалася на літературній мові, обслуговуючи лише замкнені кола. Хатт-і-хумаюн 1856 року надав іноземцям фактично таких самих прав, що й місцевому населенню та дозволив їм використовувати в своїх цілях природні та сировинні ресурси султанської Туреччини [2, с.44]. Вищезазначені угоди "поховали" традиційний устрій османської економічної політики, перетворили країну на практично відкритий ринок для торгівельного капіталу Заходу [2, с.27-30] та розпочали еру економічної та культурної орієнтації на Захід.

На торгівлі з Османською імперією позначився і стрімкий розвиток морського транспорту та залізниць. В 1827 році в Стамбульському порту вже експлуатувався один пароплав, а до 1860-х років османські пароплавні лінії сягнули Ізміру, Салоніків та Олександрії. [2, с.49]. Першими будівництвом залізних доріг у країні в 1856 році почали займатися англійці (будівництво 130-кілометрової дороги Ізмір-Айдин та лінії Ізмір-Касаба (93 км.) [16,с.971]. З приходом до влади в 1876 році Абдул-Хаміда II будівництво залізних доріг почало проводитись і в центральних районах Малої Азії та ні інших територіях імперії, в результаті в 1888 році була побудована залізниця Стамбул-Відень, яка зв'язала імперію з усією залізничною сіткою Європи, внаслідок чого до кінця правління цього султана вона становила біля 6 тис. км. [13, с.247]. Позначився на активізації контактів, а відтак і торгівлі з європейськими країнами і розвиток зв'язку. На початку XX ст. телеграфні станції, які обслуговувалися переважно французькою мовою та латинським письмом [15, с.19], покрили всю територію імперії та сягнули її найвіддаленіших регіонів [11, с 92].

На базі існуючого з 1856 року англійського Оттоманського банку ("Banque Ottomane") було створено центральний державний банк під назвою "Імперсь-

кий Османський банк", концесію на організацію якого було надано на 50 років англійським та французьким фінансистам. Таким чином, банк, що формально був державним, насправді належав англійському, французькому, а з 1875 року ще й австрійському капіталу; така ситуація була характерною для більшості банків, відкритих за часів Танзімату. Європейці принесли в Османську імперію ще такий елемент культури торгівлі, як середньо- та довгостроковий кредит (kredi), англійські та французькі банки надавали позики у розмірі 5-6% річних [2, с.51-78].

В найбільших торговельних центрах імперії існували так звані торговельні музеї, в яких проводилися виставки вироблених в Європі товарів, діяли іноземні торговельні палати, що мали свої друковані органи, в яких детально висвітлювалася інформація про стан близькосхідних ринків, давалася реклама та різноманітні оголошення [2, с. 52].

У XVIII та першій третині XIX ст щорічний приріст зовнішньої торгівлі з капіталістичними країнами був не більшим за 1-1,5 %, а в наступні століття щорічні темпи росту османської зовнішньої торгівлі з Заходом були достатньо високими. У 1857-1873 роках вони складали близько 5 % щорічно, приблизно таких самих показників вони сягали і наприкінці XIX-початку XX ст. В цілому ж з кінця XVIII до початку XX ст вони виросли приблизно в 10 разів [12, с.287].

Підписання у 1881 році Мухарремського декрету та заснування на його основі у 1881 році Адміністрації османського публічного боргу, рада якої складалася з делегатів від фінансових кіл Англії, Голандії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини та Італії зафіксували часткову втрату Портою економічної самостійності в результаті інтеграції її господарства та фінансів у світову капіталістичну систему [2, с. 83-84]. Комісія по державним боргам вела свої справи французькою [15, с.19]. Закономірно, що інтенсивна торговельно-економічна та культурна експансія Заходу значно позначилася на турецькій; зокрема, іноземні компанії та установи, що з'явилися в Османській імперії після Капітуляції, поповнили склад турецької мови торгівлі словами з рідних мов.

Культурна орієнтація Туреччини на Європу в епоху Танзімату (alafrangalık dönemi) знайшла відбиток у вигляді великої кількості слів, запозичених з європейських мов, особливо з французької, які відображали науково-технічний прогрес і суспільно-політичну та культурну ситуацію Європи. Ще до початку Танзімату в Бабиалі було розпочато переклад європейських літературних та наукових творів; характерним є і той факт, що переклад здійснювався переважно не з мови оригіналу, а з французької. З відкриттям у 1727 році друкарні та виходом у 1831 газети ця тенденція ще більше посилювалася, в мову хлинув потік іншомовних слів [14, с.495]. У 1868 році було відкрито Галатасарайський ліцей (Galatasaray lisesi), що став першою з низки освітніх установ, навчання в яких проводилося французькою. В багатьох інших школах, ліцеях, професійних та вищих навчальних закладах викладали французьку, англійську або німецьку мови. Зокрема, в Школі торгівлі Хамідіє (Hamidiye Ticaret Mektebi) обов'язковим було відвідування початкового курсу з іноземної мови. Цікаво, що перевага надавалася викладачам французам, англійцям, італійцям, грекам-

румам та вірменам, яким указом 1856 року (Islahat Fermanı) було надано рівних прав з викладачами-мусульманами або ж туркам, що отримали освіту за кордоном [14, с. 499].

Навіть незважаючи на вибух націоналізму в літературі, в кінці XIX і на початку XX ст. французький вплив залишався характерною рисою Туреччини. Тенденція до запозичення лексики з західноєвропейських, зокрема англійської мови, значно посилювалася із розвитком та поширенням в Туреччині радіо, кіно, телебачення, підвищенням кількості економічних та політичних контактів з Європою. В 1928 році було проведено реформу абетки, внаслідок якої турецька мова перейшла на латиницю, що також у свою чергу полегшило процес запозичення. Значну частину тих західноєвропейських запозичень, еквіваленти яких і раніше були в турецькій мові, складає інтернаціональна, міжнародна термінологія. Цей процес має в цілому об'єктивний характер, оскільки основна маса таких запозичень відноситься до сфер, система знань про які надавалася носіям турецької або безпосередньо на матеріалі західноєвропейських мов, або шляхом використання досвіду західноєвропейських країн і літератури, яка в них видається (велика кількість європеїзмів, особливо економічної, суспільно-політичної, науково-технічної та спортивної тематики увійшла до турецької мови посередництвом перекладу наукової, художньої та публіцистичної літератури). Не можна забувати про те, що мова торгівлі є невід'ємною частиною загальнолітературної, тож історичні зміни мовної норми, лексичного складу турецької мови протягом історії в тій чи іншій мірі знаходили відбиток в словниковому складі мови торгівлі, її граматичній структурі. Ступінь перетворення та повне засвоєння іноземних слів залежить від багатьох різних факторів, зокрема, таких, як характер та інтенсивність мовних контактів (прямі або опосередковані), рівень освіти серед населення, володіння іноземними мовами, та шлях запозичення (через усну чи письмову мову). Матеріальні структури, які широко побутували в усній мові є суттєво зміненими та краще засвоєними ніж ті, що функціонували у "високому стилі" та використовувалися на письмі.

Хоча боротьба за очищення турецької мови від іншомовних елементів почалася ще в XVI ст., особливого розвитку вона набула в другій половині XIX ст. Зі створенням у 1932 році Турецької лінгвістичної спілки (TDK) було започатковано масштабну роботу по очищенню турецької мови від іноземних слів (özleşme), пошуку адекватних турецьких відповідників для вже існуючих у міжнародній практиці стандартизованих термінів та створення на національній базі термінологічних систем (укладалися словники, що містять національні еквіваленти запозиченої лексики, проводилися конференції, конгреси, створювалися спеціальні комітети та комісії по розробці галузевих термінологій тощо). Поповнення національних терміносистем проводилося різними шляхами, такими, як:

1) термінування в спеціальних значеннях питомої сучасної або застарілої лексики; 2) створення нових термінів існуючими в мові засобами словотвору; 3) переклад термінів та термінологічних словосполучень та

скорочення їх засобом еліпсису або конденсації їх у складні слова; 4) пряме запозичення термінів.

Першими двома способами створюються турецькі терміни з метою замінити ними існуючі іншомовні лексеми; третій використовується проти іншомовних термінів – складних слів та словосполучень, останній – у випадках, коли неможливо створити адекватний відповідник засобами турецької мови. Щоправда штучне створення та дослівний переклад іншомовних термінів нерідко призводили до детермінологізації турецьких відповідників, у зв'язку з чим значна частина неологізмів залишалася за рамками діючого лексикону; окрім того в період розвитку певної галузі знань штучно створені на базі рідної мови терміни ускладнюють сприйняття інформації; в таких випадках більш бажаним є використання загальноновизнаного терміну іншомовного походження, адже запозичення, особливо інтернаціоналізми, є однозначними та більш точними, полегшують порозуміння між спеціалістами різних національностей та не створюють плутанини. Ще за часів Танзимату деякі вчені на чолі з відомим лінгвістом та лексикографом Шемседдіном Самі не заперечували можливості помірного запозичення термінів європейського походження.

Підрахунок кількості іноземних лексичних елементів у мові є досить суб'єктивною справою, і у різних авторів ми зафіксуємо різні цифри. Так, на конференції, влаштованій TDK в 1962-му році, Конур Ертоп, порівнюючи тексти за 21 грудня 1925 року та 18 травня 1962-го року, встановив, що кількість слів, запозичених з західних мов, зросла з 6% до 10%. На цій же конференції Омер Асім Аксой, порівнюючи словники Шемсеттіна Самі "Kamus-i Türkü" та "Türkçe Sözlük", виданий TDK через 60 років після нього, встановив, що в Kamus-i Türkü запозичення з західноєвропейських мов складають 4%, а в "Türkçe Sözlük" вже 15% [9, с.С 32]. За деякими підрахунками близько 500 слів увійшли в турецьку з грецької [8, с.309], 22% з італійської, 16% з французької, 8% з вірменської та 4% з англійської [14, с.502]. В словнику турецької мови, виданому Турецькою Лінгвістичною Спілкою, кількість французьких слів налічує 388 на літері А, 208 – на літері В, 195 на літері D, 212 на літері Е та 209 на літері F. [8, с. 309]

Відчутний імпульс до подальшого розвитку мова торгівлі отримала у XX столітті. Сьогодні в Туреччині, як і у всьому світі, мовою ділового листування переважно є англійська, адже вона використовується на міжнародній арені у якості мови для міжнародного спілкування. Важливим є і той факт, що на сьогоднішній день близько 3, 5 мільйонів турків проживає у межах Європейського Союзу [10, с.244]. Сучасні іншомовні терміни активно входять у мову шляхом популяризації наукових досягнень на сторінках ґрунтовних праць, реферативних та оглядових статей, що з'являються на сторінках газет та журналів, при перекладі необхідної наукової, технічної літератури тощо, при співпраці турків з іноземними спеціалістами.

Варто зазначити, що в даній роботі, спираючись на думку більшості мовознавців, ми трактуємо термін "запозичення" як насичення турецької мови іншомовними морфемами, словами чи сполуками, в результаті чого мова отримує нові слова без будь-яких морфологічних змін, або ж створюються слова з частковою морфологічною субституцією, які є поєднанням

іншомовної основи з турецьким словотворчим афіксом. Дана одиниця отримує місце в парадигматиці та синтагматиці мови, може служити основою новотворів, ставати початком словотвірного гнізда, отримувати валентні ознаки, синонімію, розвивати полісемію, набувати конотативних ознак тощо [7, с.158-159]. У процесі запозичення слово чи сполука може зберігати своє первісне значення або ж звужувати свою семантику, втрачаючи певні значення чи розширюючи вже існуючі, набувати нових значеннєвих та стилістичних відтінків. В 20-му столітті почала домінувати тенденція до використання інтернаціональних елементів. Переважна більшість мовознавців вважає інтернаціоналізмами такі слова, які повністю або частково збігаються зовнішньою і внутрішньою формою і мають значення, що відбивають загальноновизнані поняття міжнародного характеру. Інтернаціональним елементом може називатися лише тоді, коли він зустрічається принаймні у трьох неспоріднених мовах [3, с.53-56]. Хоча інтернаціоналізм складніше сприймається і розуміється, стисла форма, відносна точність і міжнародна популярність складають його переваги в практиці спілкування [4, с.77].

В результаті проведеного аналізу в турецькій факсовій мові торгівлі нами було зафіксовано наступні основні групи запозичень, переважно інтернаціоналізмів, сформованих під впливом європейських мов:

1. Повні інтернаціоналізми- слова, основи, об'єднані схожістю зовнішньої та внутрішньої форм. Внаслідок граматичної адаптації терміни, що запозичуються з індоєвропейських мов, підлягають правилам турецької словозміни та фонетики. Зокрема, у процесі фонематичної субституції букви та звуки, не притаманні турецькій мові, замінюються на близькі за звучанням, це значно полегшує вимову та засвоєння таких слів, запозичених у першу чергу з французької. Разом з явищем фонематичної асиміляції відбувається морфологічне уподібнення слова, в процесі якого структура іншомовних слів максимально наближується до власне турецьких структур (*kontrat-contract-компакт, distribütör-distributor-дистрибутор, akreditif—letter of credit-акредитум, aktif-active-актив, avans-advance- аванс; police-policy- поліс ; bütçe-budget- бюджет; borsa-bourse- фондова біржа*).

В переважній кількості випадків в результаті запозичення та асиміляції іншомовного слова на нього поширюються всі положення турецької граматики: воно не має роду, може утворювати похідні шляхом афіксації тощо. Основи запозичених слів активно використовуються для утворення нових лексичних одиниць і подальшого поповнення словникового складу мови. Словотворча активність запозиченої лексики пояснюється, перш за все, потребою у позначенні певного нового поняття, якості чи процесу, основна ознака якого пов'язана з запозиченим іменником чи прикметником. Прикладом можуть бути такі деривати, як *kambiyoculuk, tröstleşme, komisyonculuk* тощо. Однак, випадки кардинальної морфологічної обробки є досить рідкими. В той самий час в турецькій функціонує також і значний пласт не повністю адаптованих слів, морфологічний тип та звукова структура яких не зовсім відповідають турецьким моделям (*asio-agio-ажіо, ciro-giro- жиро, ekonomi-esopotu-економіка, police-policy –поліс*). Питомо

турецьким словам притаманні сингармонізм (закон гармонії голосних та приголосних) та повноголосся (недопустимість співіснування в одному складі двох голосних чи приголосних звуків).

2. Квазіінтернаціоналізми- інтернаціоналізми за внутрішньою формою (семантичні кальки). Напр.: *tüzel kişi – juridical person – юридична особа, vergi kaçaklığı – tax dodging- ухилення від податків; özel kişi – private person – фізична особа, tasdikli fatura – certified invoice – завірена фактура, kredi açmak – open a credit – відкривати кредит, kurucu hisse senedi – founders' shares – частка засновника, değerli kağıtlar – valuable papers – цінні папери, dış borç – foreign debt – зовнішній борг, dalgalı kur – floating rate – плаваюча відсоткова ставка тощо.*

3. Часткові інтернаціоналізми за зовнішньою формою (складаються переважно з двох, рідше – трьох та чотирьох компонентів, один з яких повний інтернаціоналізм, інший – квазіінтернаціоналізм). Такі одиниці складають значний відсоток. Необхідно зазначити, що досить часто зустрічається контамінація запозиченого та національного елемента (компонентами складних торговельних термінів-словосполучень, утворених за допомогою лексико-синтаксичного способу, можуть бути як власно турецькі слова, так і запозичення з європейських або арабської мови). Напр.: *potansiyel pazar- potential market- потенційний ринок; antidamping gümrük tarifi-anti-dumping tariff- антиміснговий тариф; nominal sermaye-nominal capital- статутний капітал; kliring anlaşması- clearing agreement – угода про клірингові розрахунки; dış ticaret bilançosu- trade balance -торгівельний баланс, parite fiyatı-parity price -паритетна ціна; ihracat kotası-export quota -експортна квота; limited şirket- limited company- товариство з обмеженою відповідальністю, lisans anlaşması – licence agreement – ліцензійний договір, mukavele fiyatı – contract price – контрактна ціна та ін.*

4. Часткові інтернаціоналізми за внутрішньою формою (при цьому зовнішня форма різна, один з компонентів-квазіінтернаціоналізм). Напр.: *dilimli vergi – schedule tax – поетапна сплата податків, döner kıymet – circulating assets – оборотні фонди, ek ithal vergisi – import surcharge – штраф на импорт тощо.*

Дослідження сучасної мови торгівлі показує, що більша частина запозичень належить до іменників, що позначають конкретні предмети та явища, значно менша кількість є прикметниками. Дієслова турецька мова майже не запозичує, проте зустрічаються утворення із запозиченими словами, так звані складні дієслова

(*borç almak – брати в борг; borç vermek- давати гроші в борг, kote etmek-котирувати, damping uurtak-dump- збувати товари за демпінговими цінами тощо*). Отже, аналізуючи даний матеріал, ми дійшли наступних висновків:

1) незважаючи на те, що в Турецькій республіці надається серйозна увага чистоті мови, тобто боротьбі з іншомовними елементами, фаховій мові торгівлі притаманний досить високий рівень інтернаціоналізації, вона є відкритою для запозичень. При цьому їй властиве існування значної кількості абсолютних синонімів – власне турецьких лексичних одиниць, арабо-перських запозичень та запозичень із західних мов, значна частина яких є інтернаціоналізмами.

2) турецька є мовою реципієнтом у сфері торгівлі, тоді як мовами-продуцентами є французька, німецька та італійська на чолі з англійською. Запозичення з інших мов є менш регулярними та мають спорадичний характер.

3) лексичні запозичення з європейських мов, що функціонують в турецькій, є власне запозиченими словами, семантичними кальками та словами, що виникли в результаті семантичного зсуву.

Явище запозичення як такої інтернаціональної торговельної лексики, що не має турецьких еквівалентів, так і такої, що дублює вже існуючі питомі турецькі та запозичені з інших мов слова, є живим процесом, що інтенсивно триває і сьогодні.

1. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000. 2.Иванов С.М.Османская империя в мировой экономической системе (вторая половина XX- начало XX века). -СПб., 2005. 3.Кияк Т.Р. Інтернаціональне та національне у термінотворчому процесі//Українська термінологія і сучасність: Зб.наук. праць /Відп. ред. Л.О. Симоненко.-К.: КНЕУ, 2001.- Вип.IV. 4.Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения: Учеб. пособие.-К.: УМК ВО, 1989. 5.Кримський А. Історія Туреччини.-К.; Львів, 1996. 6.Полякова В.С. Вопросы лексики современного турецкого литературного языка. АКД – Л.,1953. 7.Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2006. 8.Akgündüz A.21 yüzyılda türkçenin hedefleri // Türkçenin dünü, bugünü, yarını: Uluslararası bilgi şöleni: Bildiriler, 7-8 Ocak 2002.-Ankara., Kültür Bakanlığı yay., 2002. 9.Dilde özleşmenin sınırı ne olmalıdır? Ankara Üniversitesi Basımevi, TDK Tanıtma Yayınları, Açıkoturum Dizisi No.1.,1962. 10.Gözyaydın N .Türkçenin Türkiye ve Almanyadaki görünümü ve karşılaştırmalıbir içerik analizi.Türkçenin dünü, bugünü, yarını: Uluslararası bilgi şöleni: Bildiriler, 7-8 Ocak 2002.-Ankara.,Kültür Bakanlığı yay., 2002. 11.Koloğlu O.Ottoman modernization in the fields of transportation and communication//The introduction of Modern Science.P.92. 12.Owen R. The Middle East in The World Economy.1800-1914. London; New York, 1981.P.287. 13. Özal T. Turkey in Europe and Europe in Turkey. Nicosia: 1991.S.247. 14.Sezgin F.Türkçede batı kaynaklı kelimelerin tarih içindeki seyri //Osmanlı: C.9. A.,1999. 15.Şimşir B.Türk yazı devrimi.-Türk Tarih Kurumu Basımevi.-Ankara, 1992. 16.Yerasimov S. Azgelişmişlik sürecinde Türkiye.C.2.İstanbul,1977.S.971.

Надійшла до редколегії 20.11.2008

А. Костюк, асп.

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ СЛІВ-РЕАЛІЙ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена словам-реаліям сучасної турецької мови. З філологічної точки зору описано необхідність дослідження даного поняття, окреслена його проблематика.

The article is devoted to "words-realia" of modern Turkish language. From the philological point of view, necessity studding of them and problems of their researching are described.

У другій половині XX століття в лінгвістичних дослідженнях домінуючим став комунікативний підхід, розвинулась когнітивна лінгвістика, почала активно розроблятися теорія тексту як явища культури. Проблеми міжкультурного спілкування та національно-

специфічних компонентів мов різних народів набули широкого обговорення в сучасній науці. Усе це дало змогу розглядати мову як феномен культури, а лексику – як носій національно-культурної інформації. Так, одним з головних об'єктів мовознавчих дослі-

джень в останні десятиліття стали слова-реалії – "національно-специфічні одиниці, які становлять частину безеквівалентної лексики, мають етнічне забарвлення, позначають специфічні для культури явища і предмети та не мають відповідників у мовах інших народів" [5, с. 2].

Сьогодні слова-реалії є об'єктом досліджень не лише мовознавців, а й лінгвокультурологів, лінгвокраїнознавців та лінгводидактиків. У лінгвокультурології зазначені слова вивчаються у безпосередньому порівнянні з іншою мовою, лінгвокраїнознавство часто переносить їх розгляд з області мовознавства в область історії, фольклору, міфології тощо, лінгводидактики ж розглядають дослідження даних слів як один із способів віднайти ефективний, залежно від цілей та завдань, метод навчання іноземним мовам.

Слова-реалії є у мові кожного народу, оскільки вони "зумовлені суспільною необхідністю, позамовними чинниками", адже саме вони є носіями того національно-специфічного колориту в мові, який відрізняє один народ від іншого. Відомо, що мови мають як багато спільного, так і багато індивідуального. І якщо спільними мови є за своїми основними, фундаментальними властивостями, то індивідуальне виражається безпосередньо вже через зовнішні вирази. Це є "результатом відображення різних властивостей світу в світових мовах. Свідомість людини відображає ці властивості у вигляді цілісного психологічного образу або картини світу, закріплюючи цей образ в мовних формах". [1, с. 6]. Поняття "картина світу" – це фундаментальне поняття, що відображає взаємовідносини людини і світу. Формування картини світу є неможливим без мови, оскільки мова – знаряддя пізнання, за допомогою мови фіксуються і передаються від покоління до покоління результати пізнавальної діяльності людини. Мова – це носій соціальної пам'яті людства, суми всіх його знань. Поняття "мовна картина світу" корелює з поняттям "мовна свідомість", яке розуміють як "особливості культури і суспільного життя даного людського колективу, визначивши його психологічну своєрідність і відобразившись у специфічних рисах даної мови" [2]. Наприклад, специфіку мовної свідомості турецького народу, можна досліджувати в таких поняттях як старший брат, старша сестра: *ağabey* (в розмовній мові *abi*), *abla*, в українській мові це відповідно буде передано описово, оскільки існують лише загальні поняття брат і сестра, в способах номінації та внутрішній формі слів та фразеологізмів: *Merhaba!* – Доброго дня!; *İyisiniz?* – Чи здорові Ви?; *İyisiniz İnşallah!* – Сподіваюсь (що) Ви здорові!; *Noş geldiniz!* – Ласкаво просимо!; *Noş bulduk!* – Раді бачити Вас! (відповідь на *Noş geldiniz*); *Pireyi deve uyarıak* – прислів'я "Робити з мухи слона", дослівно "з блохи верблюда", в національно-маркованій лексиці: *leblebi* – розжарений горох (поширена в Ту), *leblebici* – людина, яка виробляє або продає розжарений горох, *kolonlu* – особливий вид одякелону на основі спирту, з легким запахом, наноситься на руки (залежно від ситуації, обличчя, шию) після їжі, перед далекою дорогою, при поганому самопочутті тощо.

Предметом даної статті є слова-реалії сучасної турецької мови, дослідження яких у наш час є більш ніж перспективним та актуальним. Цей пласт лексики

досі залишається недостатньо вивченими, а при сьогоднішньому поживленню торгових, економічних, політичних, культурних та наукових відносин між Україною та Туреччиною, знання слів на позначення реалій турецького життя є запорукою плідних взаємозв'язків та конструктивного діалогу між нашими державами. Усвідомленість того, що одне й те саме слово, в силу індивідуальних властивостей мов та різному їх відображенню світу може означати різні поняття, допоможе уникнути комунікантам неадекватного сприйняття один одного, дозволить спрогнозувати, а відтак й уникнути потенційно конфліктних ситуацій.

Варто зазначити, що лексиці з лінгвокультурним компонентом у різний час присвятили свої роботи такі видатні вчені, як Л.Н.Соболев, Г.В.Шатков, Г.В.Чернов, Є.М.Верещагін, В.Г.Костомаров, В.С.Виноградов, С.Влахов, С.Флорін, Р.П.Зорівчак, С.П.Ковганюк, В.В.Коптілов, А.В.Федоров. Активно продовжують займатися даним питанням Ю.О.Сорокін, С.Г.Тер-Мінасова, В.Н.Рябова, Г.В.Бикова, Г.А.Карпенко та ін. Усі названі дослідники зробили значний внесок у розвиток вивчення національно маркованих слів, але мусимо констатувати, що їхні праці, виконані переважно на матеріалі російської мови, мають здебільшого перекладознавчий характер і вивчають слова-реалії через призму теорії викладання іноземних мов. Так, досі не знайдено єдиної точки зору на феномен вказаної групи слів, відсутня усталена термінологія, параметри та методи дослідження поняття, залишаються невисвітленими та неопрацьованими дослідження турецьких вчених, присвячених словам-реаліям, немає праць вітчизняних тюркологів про національно забарвлену лексику сучасної турецької мови, тоді як, розвиток науки та міжкультурних контактів дає змогу відкривати все нові й нові грані цієї частини лексики.

У зв'язку з цим, виявляється доцільним проведення комплексного, багатоаспектного дослідження слів-реалій сучасної турецької мови як складників національно маркованої лексики, яке дозволило б "проникнути" в мовну картину світу турецького народу, допомогло б усвідомити національно-культурну специфіку мовних засобів, які обслуговують спілкування та культурні потреби людини, слугувало б необхідною базою знань про культуру і сприяло б досконаленню вивчення як турецької, так і української мов.

У перспективі такого дослідження, на думку автора цієї статті, мають постати відповіді на такі запитання: 1) чим зумовлюється виникнення слів-реалій? 2) який термінологічний апарат має бути використаний при дослідженні вказаної групи слів? 3) у чому виявляється специфіка зазначених слів турецької мови, зогляду на її будову? 4) за якими критеріями слід визначати вказані слова? 5) що відрізняє слова-реалії від інших слів? 6) якими мають бути методи опису цих слів та їх відмінностей? 7) яке значення має ця відмінність для спілкування різних національно-культурних спільнот на мові однієї з них і важливість вибору мови спілкування? 8) класифікація слів-реалій турецької мови, укладання лінгвокраїнознавчого словника та ін.

Як лінгвістичне явище слова-реалії відносяться до категорії безеквівалентної лексики. Безеквівалентну лексику вважають неперекладною, оскільки вона, на відміну від еквівалентної лексики, зміст якої на рівні лексичного поняття і лексичного фону співпадає з рідної мовою, називає поняття, які не існують в іншій мові та культурі.

У перекладі з латинської мови лексема "реалія" (*realia*) означає "дійсний". Р.П.Зорівчак припускає, що "в латинській мові здавна побутував прикметник *realis*, утворений від іменника *res*, *rei* за допомогою прикметникового суфікса *-al-* по аналогії з прикметником *hiemalis*, утвореним від іменника *hiems*, *hiemis*", і тут же зазначає, що "лексикографічні джерела не підтверджують цього припущення", оскільки "найповніший словник латинської мови, давньої та класичної, — *"Totius latinitatis latinitatis lexicon"* — зовсім немає слова *realis* як реєстрового" [4, с. 46]. У словнику лінгвістичних термінів О.С.Ахманової знаходимо таке визначення слів-реалій: 1) "в класичній граматиці різноманітні фактори, які вивчає зовнішня лінгвістика, наприклад, державний устрій країни, історія та культура даного народу, мовні контакти носіїв даної мови і т.д. з точки відображення їх у даній мові"; 2) предмети матеріальної культури [2, с. 381]. "Лінгвістичний енциклопедичний словник" за редакцією В.Н.Ярцевої не містить визначення слів-реалій [7], а от у передмові до "Лінгвокультурологічного словника реалій російської культури" автор Л.К.Муллагалієва, посилаючись на "Краткую литературную энциклопедию", наводить наступну диференціацію реалії — це "предмет, річ, явище, характерне для історії, культури, повсякденного життя, способу того чи іншого народу, країни, яке не зустрічається у інших народів"; також "це слово, що означає предмет, поняття, явище; також словосполучення (зазвичай — фразеологізми, релігійні, приказки), що містять такі слова" [6, с. 4]. У тлумачному словнику англійської мови *"Webster's Third World Dictionary"* слово-реалія має наступне визначення: "[*LL, neut. pl. of realis, real*] real things, as the objects associated with everyday life in a culture, esp. as distinguished from theories based on such things" [11]. Таким чином, маємо двояке розуміння зазначених слів: 1) реалії-предмети, як поняття й явища культури одного народу, що не мають відповідників у культурі іншого народу; 2) реалії-слова — мовні одиниці, що використовуються на позначення таких предметів, понять і явищ.

Відповідно до визначень розійшлися і погляди вчених на вище вказану групу слів, так А.Федоров реалію вважав національно-специфічним предметом матеріального світу, а не словом, що використовувалося на його позначення. У даному випадку ми поділяємо думку Р.П.Зорівчак, яка говорить про те, що "доречним є вживати лексему "реалія" і в сфері мовної номінації. Адже знання фіксуються у поняттях, а у них лише одна форма існування — вербальна" [3, с. 48]. Перекладознавець С.Толстой, реаліями вважав конкретні умови життя і побуту країни мови, з якої здійснюється переклад. Таке розуміння слів-реалій видається нам надто узагальненим та неповним. Український дослідник С.Ковганюк, розглянувши у своїх працях слова-реалії досить поверхнево, пропонує розуміти під ними назви предметів та явищ матеріальної і духовної культури

певного народу, які при перекладі залишаються незмінними. Інший український вчений В.Коптілов, визначаючи слова-реалії, словами, що позначають предмети та явища, невідомі мові перекладу, акцентував передусім увагу на чинник міжмовного зіставлення. На тому, що зазначені слова виникають виключно при зіставленні мов пише і Р.П.Зорівчак: "реалія — це варіативна категорія, пов'язана з процесом переважно бінарного зіставлення мов на лексичному та фразеологічному рівнях" [3, с. 49]. Її думку продовжує сучасна українська дослідниця слів на позначення китайських реалій життя Г.А.Карпенко, інтерпретуючи дані слова як "моно- і полілексемні одиниці, основне лексичне значення яких містить (у плані бінарного зіставлення мов) етнокультурний компонент, не притаманний мові-рецепієнту" [4, с. 5]. Останнє визначення, на нашу думку є найбільш вдалим, але потребує деяких уточнень, так слова-реалії справді є моно- полілексемними одиницями, оскільки можуть складатися з одних, двох або більше слів, але їх основне лексичне значення, ядром якого є культурний елемент, найбільш яскраво виявляє себе виключно при зіставленні конкретної пари мов. Адже, назви українських страв "борщ", "вареники" тощо, не є реаліями по відношенню до російської мови, але беззаперечно є ними з погляду турецької мови, і навпаки, турецькі назви страв *güveç* — гювеч (страва з м'яса, квасолі та інших овочів, приготована в глиняному горщику), *hamsili pilav* — рибний плов (рисовий плов з додаванням хамси), *alınazık* — аліназік (печені баклажани), *barbunya* — барбун'я (відварений особливий вид бобів, засмажений із морквою та цибулею) є словами-реаліями для нашої мови, але можуть не бути ними у порівнянні з мовами народів Близького Сходу.

Формулюючи визначення слів-реалій, доречним видається зазначення і того, що найбільша їх кількість існує в номінації предметів та явищ національно-самобутніх сфер життя того чи іншого етносу. Іноді ці слова є запозиченнями, які міцно ввійшовши в лексичний склад тієї чи іншої мови, активно вживаючись її носіями. Наприклад, турецькій мові притаманна велика кількість вказаних слів на позначення предметів релігії, це переважно слова арабської мови: *sacade* — (араб.) коврик для молитви, *miḥḥar* (араб.) — міхраб, направлена в сторону Мекки, ніша в стіні мечеті, де під час служби стоїть імам, *makṣure* (араб.) — спеціальне місце в мечеті (зазвичай знаходиться неподалік від міхрабу, у вигляді трибуни), з якого муедзін проголошує свої промови тощо.

Все сказане, дає змогу вважати словами-реаліями моно- полілексемні одиниці (позначаючи переважно етнічно самобутні предмети, поняття, явища тощо), ядром лексичного значення яких, при бінарному зіставленні конкретної пари мов, є національно-специфічний мовний елемент.

На різних етапах дослідження безеквівалентних слів з лінгвокультурним елементом було запропоновано чимало термінів на їх позначення. Відтак зазначені слова називали "екзотизмами", "етнореаліями", "безеквівалентними словами", "культуремами", "лінгвокультуремами", "локалізмами", "фоновими словами", "лакунами" тощо. Спільним у цих поняттях можна вважати наявність національної забарвленості та відсутність еквіваленту в мові перекладу. Однак, найбільш вдалим на позначення цієї групи лек-

сики нам видається саме термін слова-реалії, оскільки він передає одну з відмінних рис даної групи слів – тісний зв'язок референта (предмета, що позначається реалією) з тим чи іншим народом з однієї сторони та певним історичним відрізком часу з іншої, що в свою чергу і надає їм національного та часового колориту.

Причинами виникнення слів-реалій можуть бути соціальні, економічні і політичні процеси, що проходять в суспільстві. У той же час вони можуть залежати від особливостей граматичної та фонетичної систем мови.

На закінчення зазначимо, національно маркована лексика сучасної турецької мови, зокрема слова-реалії, залишаються недостатньо вивченими вітчизняними вченими. Не досліджено її виражальні можливості в тексті, не досліджено шляхи, якими слова-запозичення потрапили в турецьку мову, залишається відкритим питання перекладу таких слів. Це, в свою чергу, негативно відображається не лише на розвиткові тюркологічної науки в Україні, а й впливає на процес навчання студентів-тюркологів, майбутніх викладачів, перекладачів та дослідників турецької мови, для яких оволодіння всім багатством лексичних засобів мови є необхідною умовою професійної діяльності.

Даною статтею ми хочемо привернути увагу українських сходознавців до вище зазначених проблем і пропонуємо розпочати цикл публікацій, присвячених культурно забарвленій лексиці народів Сходу.

1. *Артемова О.Е.* Концептуализация когнитивной сферы "приготовления пищи" в разносистемных языках (на материале английского и русского языков // Лингво-методические проблемы обучения иностранным языкам в вузе: Матер. Наук. Конф., Уфа: Башкирский университет, 2001. – 150 с. 2. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. М.: Ком. книга, 2005. – 576 с. 3. Большой турецко-русский словарь. А.Н.Баскаков, Н.П.Голубева, А.А.Камилева, К.М.Любимов и др.; за ред. А.Н.Баскакова. – Стамбул, 1994 – 950 с. 4. *Зорієчак Р.П.* Реалія і переклад: на матеріалі англомовних перекладів української прози. – Львів, 1989. – 215 с. 5. *Карпенко Г.А.* Лексико-граматичні та структурно-стилістичні особливості слів на позначення китайських соціально-побутових реалій: Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 2006. – 21 с. 6. *Муллагілієва Л.К.* Реали русской культуры. Лингвокультурогический словарь. Уфа: БИРО, 2001. – 220 с. 7. *Ярцева В.Н.* Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с. 8. *Ковганюк С.П.* Практика перекладу. К.: Дніпро, 1968. – 275 с. 9. *Коптілов В.В.* Актуальні питання українського перекладу. К.: КУ, 1971. – 131 с. 10. *Коптілов В.В.* Теорія і практика перекладу. К.: Юніверс, 2003 – 280 с. 11. *Webster's third new international dictionary of the English language: Unabridged / Ed. in Chief Ph. B. Gove and the Merriam-Webster ed. staff. – Springfield, Mass.: G. and C. Merriam co, publ., 1998. – 2664 p. 12. Doğan M. Büyük Türkçe Sözlük. İstan.: Pınar Yayınlar, 2006. – 1424 s. 13. *Milliyet gazetesi.* Doğuşundan günümüze İslam dünyası. İstanbul 1985. – 172 s.*

Надійшла до редколегії 19.11.2008

И.М. Евтихова, З.Л. Ибрагимова

ПОРЯДОК СЛОВ В ПРОСТЫХ РАСПРОСТРАНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ НА ПРИМЕРЕ НЕМЕЦКОГО И КРЫМСКОТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ.

Статья посвящена изучению сходств и различий немецкого и крымскотатарского языков в области синтаксиса. Объектом исследования послужил порядок слов в простых распространенных предложениях. Результаты проведенной работы способствуют углубленному изучению сравниваемых языков.

Ключевые слова: "синтаксис", "порядок слов в предложениях", "главные и второстепенные члены предложения", "послелог", "возвратные глаголы".

This article focuses on the study of similarities and differences of the syntax of the German and the Crimean Tatar languages. The object of the study is the word order in simple extended sentences. The results of this research may promote more profound study of compared languages.

Key words: "syntax", "word order", "main and secondary parts of a sentence", "postposition", "reflexive verbs".

Постановка проблемы. Известно, что каждый язык имеет свою только ему свойственную систему, поэтому, когда речь идет о практическом овладении иностранным языком, возникает необходимость в сравнении его со своим родным языком, что значительно облегчает процесс изучения иностранного языка¹.

В данной работе исследуются сходства и различия немецкого и крымскотатарского языков в области синтаксиса, а именно сопоставляется порядок слов в простых распространенных предложениях в сравниваемых языках. Тема исследования была вызвана исключительно практическим интересом, связанным с изучением иностранного (немецкого) языка. Данная работа прошла апробацию с носителями крымскотатарского языка, изучающими немецкий язык. В ходе исследования был проведен следующий эксперимент – людей, свободно владеющих крымскотатарским языком и начи-

нающих изучать немецкий язык, просили сказать различные предложения на изучаемом языке, зафиксировав которые удалось установить ошибки в порядке слов, например:

In England es oft regnet (вместо "Es regnet oft in England"); Am Sonntag ich mit meinen Freunden Fußball gern spiele ("Am Sonntag spiele ich mit meinen Freunden Fußball gern"); Am Mittag ich im Cafe gern esse ("Am Mittag esse ich im Cafe gern") и т.д.

Актуальность темы заключается в том, что сравнительное исследование позволяет, как упростить процесс изучения иностранного языка, так и способствует более глубокому изучению родного языка. Данное исследование проводится впервые.

Цель работы заключается в выявлении и предупреждении трудностей, вызванных несоответствиями родного и изучаемого языков.

Для простых распространенных предложений в сравниваемых языках характерен строгий порядок слов, который, как выяснилось в ходе исследования, существенно отличается.

Расположение главных членов предложения. В крымскотатарском языке подлежащее всегда пред-

¹ Евтихова И. М. Фонетический курс немецкого языка (теоретические и практические аспекты): Учебное пособие для студентов высших и средних учебных заведений. – Симферополь: 2006. – С. 4.

шествует сказуемому, при этом подлежащее располагается в начале предложения, а сказуемое, как правило, занимает последнее место в предложении. В повествовательном предложении немецкого языка, в отличие от крымскотатарского, изменяемая часть сказуемого занимает второе место в предло-

жении. В зависимости от места расположения подлежащего, в немецком языке различают прямой (подлежащее предшествует сказуемому) и обратный (подлежащее располагается после сказуемого) порядок слов, например:

<i>крымскотатарский язык</i> <u>Мең эписини аңладым.</u> (я все понял) <u>Бугунь кьар ягъа.</u> (сегодня идет снег)	<i>немецкий язык</i> <u>Ich verstand alles.</u> (я все понял) <u>Heute schneit es.</u> (сегодня идет снег)
--	---

В сравниваемых языках сказуемое часто имеет кроме изменяемой части еще одну, неизменяемую часть. Расстановка компонентов составного сказуемого в крымскотатарском и немецком языках – неодинакова. В крымскотатарском языке изменяемая часть сказуемого стоит на последнем месте, а неизменяемая его часть предшествует изменяемой, в то

время, как в немецком языке компоненты составного сказуемого образуют в предложении рамочную конструкцию, охватывая все члены предложения, кроме занимающего первое место (то есть изменяемая часть сказуемого занимает второе место в предложении, а неизменяемая – последнее), например:

<i>крымскотатарский язык</i> <u>Оджа сѣзнинь манасыны табир эмти.</u> <u>Акъайлар кьартнинь сѣзюни</u> <u>динълеп отурдилар.</u>	<i>немецкий язык</i> <u>Alle [nahmen an einem Tisch</u> <u>Platz].</u> <u>Die Ukraine [ist in 24 Verwaltungs-</u> <u>gebiete aufgeteilt].</u>
--	--

Кроме того, в немецком языке есть глаголы с отделяемыми приставками, которые также образуют в предложении рамочную конструкцию. В крымскотатарском языке подобного явления нет. Рассмотрим в качестве примера следующие предложения:

немецкий язык

Jeden Tag [stehe ich früh auf] (глагол "aufstehen").
Meine Mutter [zieht die Gardinen zu] und [macht das Licht an] (глаголы "zuziehen", "anmachen").

Несмотря на то, что расстановка второстепенных членов предложения в сравниваемых языках отличается, порядок их расположения не является строго фиксированным, как порядок главных членов предложения:

– определение в сравниваемых языках необходимо ставить перед определяемым словом;

– в немецком языке не существует твердых правил расстановки обстоятельств, однако, обычно они располагаются в порядке "Текамо!", т.е. обстоятельство времени (temporal) – причины (kausal) – образа действия (modal) – места (lokal) [2, с. 97]. Обратимся к следующему примеру:

крымскотатарский язык
Эртеси куню сабасына арбий
кьысыллар учюмге кечтилер.
(На следующее утро военные
перешли в наступление)

– в крымскотатарском языке прямое и косвенное дополнения взаимно располагаются как в препозиции, так и в постпозиции в зависимости от логического ударения и семантики предложения [5, с. 307]:

Акъшам сайын Осман кьарт-баба бизге (косв. доп.) масал (прям. доп.) айта эди. (Каждый вечер дедушка Осман рассказывал нам сказки).

Однако в крымскотатарском языке различают оформленное и неоформленное прямые дополнения, располагать которые в предложении необходимо согласно следующим правилам:

Vor vielen Hundert Jahren (время) küßte der Prinz Dornröschen aus lauter Liebe (причина) ganz stürmisch (образ действия) in ihrem Bett aus Rosen (место). (Много сотен лет назад, от очень сильной любви, поцеловал нежно принц Спящую Красавицу в ее кровати из роз)

В крымскотатарском языке обстоятельство образа действия всегда стоит перед сказуемым, а обстоятельство времени предшествует обстоятельству места [8, с. 13], например:

Асан тюневин (время) денъизде (место) чокъ (образ действия) уювунды. (Асан вчера долго купался в море)

Однако следует обратить внимание на то, что в зависимости от логического ударения, обстоятельства времени и места в сравниваемых языках часто располагаются в начале предложения (а в немецком еще и обстоятельство образа действия), то есть в крымскотатарском – перед подлежащим, в немецком – перед сказуемым. Обратимся к следующим примерам:

немецкий язык
Unterwegs [blieb ich vor einem
Telefonautomaten stehen].
(По пути я остановился перед
телефонным автоматом)

неоформленное прямое дополнение всегда ставится перед обстоятельством образа действия, если таковое есть в предложении. В случае отсутствия обстоятельства образа действия в предложении, прямое дополнение стоит непосредственно перед сказуемым [], например: *Тек армут кьурусынен чай ичтилер. (И. Паши)*

оформленное прямое дополнение располагается перед и после подлежащего: *Китапни достум кетирди – Достум китапни кетирди.*

В немецком языке расстановка дополнений зависит от их падежей (дательного и винительного): дополнение в дательном падеже предшествует дополнению в винительном падеже, однако, если дополнение в винительном падеже выражено местоимением, то оно стоит перед дополнением в дательном падеже [2, с. 95]. Рассмотрим, к примеру, предложение "Учитель дает ученику книгу":

Der Lehrer gibt dem Schüler ("ученику" - дат.п.) das Buch ("книгу" - вин.п.), или Der Lehrer gibt ihm ("ему" - дат.п.) das Buch.

Если же мы заменим дополнение в винительном падеже "das Buch" на местоимение, то порядок дополнений изменится:

Der Lehrer gibt es ("ее" - вин.п.) dem Schüler ("ученику" - дат.п.), или Der Lehrer gibt es ("ее" - вин.п.) ihm ("ему" - дат.п.).

При изучении немецкого языка, а именно при построении предложений, возникают сложности с расстановкой возвратных местоимений. Дело в том, что в немецком языке возвратные местоимения указывают на возвратность глаголов, при этом они скло-

няются и располагаются как можно ближе к подлежащему: *Sie hatte sich (возвр. местоим.) den Tag über nicht wohl gefühlt.* В крымскотатарском же языке возвратные глаголы образуются с помощью аффиксов: "сесленмек", "бозулмакъ", "берильмек" [8, с. 61].

В некоторых случаях немецкие предлоги, такие как *nach, entgegen, gegenüber, entlang*, употребляются после управляемого ими слова, например: *Meiner Meinung nach; Wir bummelten die Strasse entlang.* Данное явление не вызывает трудностей при освоении языка у людей крымскотатарской национальности, так как в крымскотатарском языке предлогов не существует – их роль выполняют изменяемые служебные слова и неизменяемые послелоги, располагающиеся после управляемого ими слова и сочетающиеся с существительным в определенном падеже, например: *Амет-Хан Султан дженкнинъ сонъунда Девлет Мукафаты лауреаты унваныны алды.*

В процессе работы были проанализированы более 200 предложений. На основе проведенного исследования и полученных результатов была составлена следующая таблица (см. таблицу 1.):

Таблица 1.

Сравнительная таблица порядка слов на примере крымскотатарского и немецкого языков

№ п/п	Элементы сравнения	Крымскотатарский язык	Немецкий язык
1.	подлежащее	преимущественно первое место (иногда после обстоятельств времени и места)	перед или после сказуемого (прямой и обратный порядок слов соответственно)
2.	сказуемое	последнее место	второе место
3.	составное сказуемое	изменяемая часть на последнем месте, а неизменяемая часть предшествует ей	изменяемая часть на втором месте, а неизменяемая – на последнем (рамочная конструкция)
4.	глаголы с отделяемыми приставками	_____	образуют рамочную конструкцию
5.	определение	перед определяемым словом	перед определяемым словом
6.	обстоятельство	время место образ действия	время образ действия место
7.	дополнение	перед обстоятельствами образа действия (прямое и косвенное дополнения взаимно располагаются как в препозиции, так и в постпозиции, в зависимости от логического ударения и семантики предложения)	дополнение в дательном падеже стоит перед дополнением в винительном падеже; если дополнение в винительном падеже выражено местоимением, то оно предшествует дополнению в дательном падеже.
8.	возвратные глаголы	образуются с помощью аффиксов	образуются с помощью возвратных местоимений и располагаются как можно ближе к подлежащему
9.	послелог	после управляемого им слова, сочетаясь с существительным в падеже	после управляемого им слова, сочетаясь с существительным в падеже

1. Акъмоллаев Э. Кырымтатар тилининъ амелияты. Синтаксис. – Ташкент: Укитувчи, 1989. – 160 с. 2. Вагнер Р. Тренировочные упражнения по грамматике немецкого языка. Средний уровень. – К.: Методика, 1998. – 128 с. 3. Велиулаева А. В. Кырымтатар тили грамматикасындан джедвеллер. Орта мектепнинъ 5-9-нджи сыныф табелери ичюн. – Симферополь: Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 1999. – 176 с. 4. Меметов А. М. Крымскотатарский язык: учебник для учащихся старших классов и студентов филологических факультетов. – Симферополь, 1997. – 176 с. 5. Меметов А., Мусаев К. Крымскотатарский язык. Ч.I. Общие сведения о языке. Ч.II. Морфология. Учебное

пособие. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2003. – 288 с. 6. Меметов А. М. Сучасна кримськотатарська мова. – Симферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2006. – 320 с. 7. Паремская Д. А. Практическая грамматика (немецкий язык). – М.: Высш. шк., 2005. – 350 с. 8. Усеинов С. М., Миреев В. А., Сахаджиев В. Ю. Изучайте крымскотатарский язык. – Симферополь: Оджакъ, 2005. – 200 с. 9. Шмит Д. Совершенствуем знания немецкого языка. – К.: Методика, 1998. – С. 93-97

Надійшла до редколегії 17.11.2008

ПОЕТИЧНИЙ КАНОН ПЕРСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПОЕЗІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ТЮРКОМОВНІ ЛІТЕРАТУРИ

Розглядаються основні засади арабо-перського поетичного середньовічного канону і його вплив на турецьку придворну літературу, містичну поезію й тюркські літератури.

The article analyses the essential principles of Arabic and Persian classic poetic canon and its influence upon Turkish Divan and mystic poetry as well as upon other Turk literatures.

Осягнути високохудожність і вартісність перської класичної поезії чи турецької літератури дивану, а також турецької містичної поезії неможливо, не осмисливши закони поетики канонічного мистецтва.

Канон, зразок відігравав провідну роль як у творчості арабського, перського й турецького середньовічного поета, так і перського й турецького художника-мініатюриста. Опис поетичного канону перської середньовічної поезії вимагає насамперед зіставлення його з арабським поетичним канonom, на якому ця поезія базувалась і з якого запозичила основні принципи віршотворення – метрику, риму, художні тропи, жанри.

Літератури Середньовіччя вирізняються яскраво вираженим традиціоналізмом, що обумовлює специфіку їх художньої системи. "Традиційність художнього вираження настроювала читача чи слухача на потрібний лад. Ті або інші традиційні формули, жанри, теми, мотиви, сюжети служили сигналами для створення у читача певного настрою. Стереотип не був ознакою бездарності автора, художньої слабкості його твору. Він входив у саму суть художньої системи середньовічної літератури [Лихачев 1979, с.71]. Висновки, сформульовані Д.С. Лихачовим на матеріалі давньоруського мистецтва і літератури підтверджуються мідієвістами при аналізі інших літератур.

Одну зі своїх статей, присвячених проблемі канону середньовічної арабської поезії, відомий російський арабіст А.Б. Куделін почав з висновку корифея провансальської Ф. Діца, що "всю старопровансальську літературу можна прийняти за творчість одного "поета". [Diez 1883, с.107; Куделін 2003, с.170].

Дійсно, і арабська, і перська, і візантійська, і провансальська й інші середньовічні поезії; перська і європейська мініатюри, візантійський і давньоруський іконопис ніби належать одному національному колективному поету чи малярю, оскільки створені за строгими правилами канонічного мистецтва.

"Створена в Бухарі, Балху, Шіразі, Г'янджі, Нішапурі, Коньї, Делі перська поезія протягом сторіч зберігала єдину поетику, єдині уявлення про красу та істину, єдині традиції, спільну канву сюжетів і образів. Сотні і тисячі поетичних відповідей (джаваб), наслідувань прославлених попередників (назіра), натяків (кінайа) на бейт Гафіза, Аттара чи Нізамі свідчать про усвідомлену творчість, не дивлячись на віддаленість, єдність поетичної традиції". [А. Берт. 1997 с.3]

Ця ж єдність поетичної традиції прослідковується і при розгляді придворної турецької літератури і турецької містичної поезії або поезії тасаввуфу, чи інших тюркомовних літератур, зокрема азербайджанської і узбецької, які сформувались під безпосереднім впливом перської класичної поезії. Так, творчість Юсуфа Бала-сагуні, Нізамі Г'янджеві та шірванської школи поетів, Алішера Навої, народних турецьких містиків – Ахмада Ясаві, Юнуса Емре, Кайгусуза Абдалли, Шейяда Гамзи, Ахмеда Факіха та ін. творилася за законами перської класичної поетики. Так, в книзі "Світ Ісламського

містицизму» відомої дослідниці А.Шиммель перська і турецька містична поезія розглядаються разом в одному з розділів "Троянда і соловей" [Шиммель 1999]

В українському сходознавстві вперше історія турецької літератури у взаємозв'язку з арабо-перською середньовічною літературною традицією розглянута Г.Халимоненком [Халим.2000]. Доповнює це дослідження колективна праця "Система жанрів у літературі Близького та Середнього Сходу", в якій розглянуто арабо-перський жанровий канон і його рецепція в турецькій літературі [Сист.жанр.2002]. Проте проблема перського середньовічного поетичного канону, який ліг в основу турецької середньовічної літератури, а також тюркських літератур, літератури урду та ін. потребує детальнішого розгляду.

Поетична творчість перських класиків базувалась на законах арабської поетики, основи якої були розроблені вже у VIII ст. В XI ст. з'явилася перша перська поетика Радуйані "Тарджуман аль-балага", в якій чітко прослідковується зв'язок між арабською і перською поетологічною традицією.

Основними елементами арабської поетики було вчення про класичну арабську метрику (elm al-aruḍ), вчення про риму (elm al-qavafi) і вчення про поетичні фігури і тропи (elm al-badi'). Відповідно в перських поетиках також були три основних розділи: про метрику (aruḍ), риму (qavafiye), фігури і тропи (badi'). Значне місце в арабських і перських поетиках займали також теоретичні проблеми поетичної топіки і поетичних стилів, жанрів і жанрових форм, вчення про "поетичні запозичення" (sarikat) та ін.

Відомий арабський філолог аль-Астма'ї (пом. між 825-832р.) стверджував, що всяка людина, яка хоче стати чудовим поетом, повинна гарно знати правила віршування (aruḍ), знати напам'ять значну кількість поетичних творів своїх попередників, тримати в пам'яті поетичні мотиви (ma'ani) арабської поезії і їх конкретні "словесні" реалізації (alfaz), бути освідомленим в граматиці, а також історії і генеалогії арабів. [Кудел. 2003; с.172]. Тобто арабський середньовічний поет був "обмежений" системою аруд (яка нараховувала 16 розмірів і 67 узаконених варіацій ритму), а також реєстром мотивів, оскільки поза арудом і визначеною системою мотивів він не міг витворювати свої поезії. До того ж арабський поет керувався теорією римунанна, яка узаконила в усіх формах класичної поезії збереження єдиної ритми протягом всього твору, яким би великим він не був, і бажаність римунанна на піввіршів першого бейту. Таким чином римована схема арабської класики виглядала як *aa ba va ga* і була без змін разом з арудом запозичена перськими поетами.

Перські поети і теоретики залишили свої судження про канон перської класичної поезії. Так Нізамі Арузі Самарканді (XII ст.) – автор відомої літературної пам'ятки "Чахор макала" ("Чотири бесіди") стверджує, що поет не досягне високого рівня довершеності, якщо "в ранній юності і дні молодості не завчить напам'ять

20000 віршів попередників і не прочитає 10000 рядків із творів сучасників, якщо він не буде постійно читати дивани великих майстрів і осягати, яким способом вони перевершили своїх попередників і вирішили всі складнощі і тонкощі слова, з тим щоб усі види і можливості поезії відобразились в його естві, а недоліки і достоїнства вірша замальовались на сторінках його розуму, щоб слово його націлилось на підняття, і талант замах схильність до вдосконалення"[Самарканді 1963; 59-60].

Нізамі Арузі рекомендує поету-початківцю авторитетні праці з арузу, рими, поетичних мотивів, теорії поетичних запозичень та ін. Якщо до цього додати праці з теорії баді' (поетичних фігур і троп), поетичної фразеології, що регламентувала стиль канонічних творів, то матимемо досить повне уявлення про рівень канонізації і склад канону перської класичної поезії.

В арабо-перській поетологічній традиції вірш буквально "зводиться" подібно будові з дотриманням строгих норм метрики і принципів поетичної образності. При цьому в трактатах вживалася архітектурна етимологія багатьох поетичних термінів. Ось як пояснює походження терміну *arud* (*aruz*) Вахід Табрізі в трактаті "Джам'-е мухтасар": "Арузом [в розмовному мовленні] називається стовп, який ставлять всередині намету, щоб намет на ньому тримався, а знавці арузу називають останню стопу першого напіввірша (місра) "аруз". Подібно до того як намет спирається на цей стовп, ... бейт спирається на цю стопу. Як в наметі є підлога, стеля і чотири стіни, так і в бейті все це є, так як підлога його рима, і стеля його зміст... і стіни його – це чотири стопи в двох напіввіршах, які розташовуються по порядку в бейті. Два перших напіввірша (матла) подібні до дверей, що складаються з двох половинок, які називаються місра"[Tabr. c.26]. І оскільки архітектурна будова повинна бути прикрашеною всередині, то в поезії цю функцію виконують поетичні фігури, які порівнюються Вахідом Табрізі з розписом, різьбленням і кахлями.

Архітектурна свідомість ісламу, що виходить з образу "небесної скинії", передбачає активізацію двох планів мислення – трансцендентного і онтологічного. Символічно храм є Дім Бога, і всі можливі його компоненти експліцитно підкреслюють цю обставину в багаточисельних мечетях. "Перехід архітектурної топіки в топіку поетологічну є важливим засобом логічного переконання в онтологічній достовірності поезії. Поезії належить бути архітектурною, бо ж ідеальна архітектурна будова є Дім істинного Буття, невід'ємну частину якого складає поезія"[Шукур. c.203].

Відомо, що в арабській і перській поетиці канонізації підлягали не тільки "архітектурні" компоненти вірша, а й топіка, тобто теми і мотиви. Середньовічна арабська і перська традиції створила велику кількість "Кетаб аль-ма'ані" ("Книг поетичних мотивів"). В "Дивані аль-ма'ані", своєрідному каталозі поетичних мотивів, аль-Аскарі (помер після 1005р.) зареєстрована значна кількість мотивів всіх основних жанрів класичної арабської поезії в інтерпретації найвидатніших авторів доісламських часів і до кінця Хст. Це був своєрідний довідник поета-початківця.

Поет, мов ювелір, повинен був "переплавити" мотиви своїх кращих попередників і вилити із золота новий витвір.

Літературна творчість у сприйнятті середньовічних арабських і перських теоретиків сприймалася як ремесло. Так Ібн Табатаба (помер 933/34 р.), автор трактату "Мірило поезії", часто порівнює поезію з ткацтвом, ювелірною справою. Тоді сировиною, матеріалом, який підлягає обробці, є канонізована топіка (мотиви). Суть поетичної творчості зводиться до "оформлення" цього за-

гальнодоступного матеріалу, який наданий автору літературною традицією. Засоби оформлення (тропи, рима, ритміка) також були унормовані, тобто канонізовані.

Чи ж залишався за таких умов простір для творчості індивідууму? Проблема індивідуального авторського начала і канону – одна з ключових при аналізі середньовічних літератур, зокрема перської.

В арабській літературі є порівняння поезії з дощем людських розумів. Це порівняння належить Абу Тамаму – поету IX ст. І цей "дош" не може припинитись, оскільки поет здатний безкінечно витворювати нові поетичні мотиви в результаті переопрацювання традиційних мотивів[Кудел. 2003 с.105].

Жоден поет в арабській і перській поетичній традиції не мав права буквально відобразити рядки попередників; він зобов'язаний був давати свою власну інтерпретацію засвоєного. Поет міг "переплавити" або "перефарбувати" мотив, сплавити разом кілька мотивів або "злити" їх в один "посуд", здійснити інші подібні операції, кінцева мета яких полягає у створенні власної інтерпретації уся падкованого елементу топіки. [Куделин 2003]

Ю. М. Лотман відзначає свободу варіювання, як невід'ємну рису поетики всієї епохи традиціоналістської свідомості, включаючи фольклор і давні літератури [Лотман 1970 б].

Середньовічна арабська й перська поетика не лише детально описала прийоми трансформації поетичних мотивів, але й осмислила їх в оригінальній теорії "поетичних запозичень" (*saṛika*). Сам термін "*saṛika*" буквально означає "крадіжка" і близький за семантикою латинському "*plagium*" (крадіжка) і "*plagiatius*" (літературний злодій).

Проте в арабських і перських поетиках цей термін був узаконений як літературний прийом: пояснювалось коли *saṛika* "вибачається", а коли не вибачається, якими засобами можна "приховати" запозичення і т. д.

Коли поет запозичував мотив, він прикрашав, видозмінював його за допомогою фігур баді' (художніх тропів – метафор, порівнянь тощо), і його мотив набував досконалості і мав перевершувати попередників. Цікаво, що поет, який вдосконалив мотив, ставав його власником. Тобто пріоритет у винахідників мотиву перед його епігонами був відсутній.

Арабські й перські філологи встановили послідовний "ланцюжок запозичень" (*sharikat as - sarikat* букв. стрічка запозичень) і скрупульозно з'ясовували "покращили" чи "не покращили" оригінальний мотив поети, які його запозичили. В результаті вдалий запозичувач ставав в уявленні традиційної поетики "більш гідним" новоствореного мотиву, аніж сам його "винахідник".

Арабський філолог Ібн Табатута визначав *saṛika* як неминучий наслідок обмеженості числа мотивів. На його думку арабські поети VIII-X ст. знаходяться у важкому становищі, оскільки всі мотиви вже зустрічалися у їхніх попередників: "І випробування, що випало на долю поетів нашого часу в поезії важче, чим у тих, хто жив до них, тому що ті були першими біля всякого чудового мотиву і майстерного словесного втілення... І якщо наші поети подадуть таке, що уступить мотивам стародавніх і не перевершить їх, то його не приймуть, і воно буде подібним чомусь нецікавому, набридливому" [Ийар 1956; 8-5, Кудел. 2003; 179].

В традиційних мистецтвах оригінальний майстер, поет не виходить за рамки традиції, а розвиває, розширює, поглиблює її засобами і механізмами самовдосконалення, які склались в цій же канонічній традиції.

В традиціоналістському уявленні оригінальність не є альтернативою традиції, оскільки сама традиція, що

матерізувалась в приписах поетики, вимагає від автора бути оригінальним і неподібним на попередників. "З цієї причини оригінальний автор неминуче був традиційним, а автор, який повністю виконав вимоги традиції, неминуче був оригінальним" [Кудел. 2003; с.185].

Середньовічні літератури Близького і Середнього Сходу, насамперед перськомовна, знають кілька різновидів наслідувань: *javab* - "відповідь", що мала на меті конкурентність, *pazire* - "подібність", *taklid* - "імітація", *raugavi* - "ступання услід", *tatabbu* - "переслідування" [Ворож. 1984; с. 191].

Найбільш вживані в перській літературній традиції *pazire*, *javab*, *tatabbu*. Проте межі і відмінність між ними нечітка. Найбільшого розповсюдження в перській класичній поезії набула форма *pazire* - створення поетичного "зразка" в наслідування традиції з використанням його сюжету, а також ритму, і одночасно поету необхідно було внести новизну і оригінальність в тему. "Невірно називати назіра наслідуванням, бо ж сама сутність цього явища зовсім не в наслідуванні, а в тому новому, що поет вносить в тему, причому ці зміни приводять завжди і скрізь до докорінної зміни всієї концепції" [Берт. 1965; с. 363]. Наслідування були творчим змаганням перських поетів, але змаганням у рамках канону.

Арабський філолог Ібн Кутайба допускав думку, що старий поетичний зразок може отримати повніше і досконаліше втілення у нових авторів. При цьому цей стародавній ідеал не змінюється, а лише з часом стає все глибше осягнутим [Кудел. 2003].

Ідея розвитку еволюції поезії була чужою середньовічному мусульманському філологу. На його думку, поезія не повинна розвиватись, оскільки всілякі зміни й відхилення від норми ведуть до її "псування", занепаду. Неперевершеним ідеалом є небесний Коран, висловлювання пророків і поезія бедуїнів. Приклади з Корану наводились на найпершому місці і в перських поетиках, а далі йшли твори доісламських стародавніх арабських поетів і поетів омеядського та аббасидського періодів впритул до авторів періоду розпаду Халіфату (X – XII ст.), ще далі – найдавніших перських поетів і, насамкінець, нових або й автора поетики, який часто сам був поетом. За таким принципом написані найвідоміші перські поетики Радуйані, Рашід ад-діна Ватвата, Шамсі Кайса та інших.

З плином часу розряд класиків арабської і перської поезії в уяві середньовічних вчених і поетів збільшувався, внаслідок поповнення новими поетами і подальшою їх канонізацією.

"Важливий момент зіставлення зразків був у тому, що нові "кращі" зразки в традиціоналістській свідомості не відмінювали попередні, а ніби надбудовувались над ними. Цим прийомом знімалась "еволюція" канону і створювалась ілюзія заглиблювання в канон" [Кудел. 2003; 214]

За цим принципом укладались каталоги поетичних мотивів, розділи про поетичні фігури і тропи, жанри і поетичні форми в перських поетиках. Нові визначення не витісняли попередні, а лише доповнювали і уточнювали їх.

Характерним прикладом "зняття" еволюції є постійно змінювані один одного все повніші визначення газелі і тахаллуса в перській літературній традиції [див. Рейсн. 1986]

В перській класичній поетичній традиції канонізованими були не тільки жанри і поетичні форми, а й структурні одиниці - бейти. Особливо яскраво це виявилось в газелі. До XIII – XIV ст. унормувалась самостійність,

замкнутість окремого бейта в газелі і це вже мало "характер вираженого літературного канону" [Мирз. 1976 с.255]. Особливо ця самодостатність бейту яскраво виявилась у творчості Гафіза Шіразі.

Автономність гафізівського бейта і перетворення цього явища в стилістичну норму призвели до появи такого типу газелі, який в європейській орієнталістиці отримав назву дезінтегрованою. Феномен змістовної дезінтеграції бейтів відзначався як іраністами, так і дослідниками арабської поезії [Крачк. 1913-1914 с.97; Кудел.1973 с.86-89]. Більшість газелей Гафіза дає можливість переставляти бейти всередині газелі, окрім першого (*matla'*) і останнього (*makta'*), оскільки змістовна завершеність і замкнутість кожного бейта роблять його практично незалежним від оточення. Традиція розгляду газелей Гафіза і Камала Худжанді як дезінтегрованих яскраво виражена і в іранському, і в європейському літературознавстві.

Проте багато літературознавців-іраністів висловлюють думку про існування неформальної єдності газелі, маючи на увазі єдність стилю, особливий змістовний зв'язок між бейтами за відсутності в газелях логічного зв'язку між ними. Дослідники підкреслюють наявність вертикальних семантичних зв'язків між лексичними одиницями різних бейтів, єдність настрою й існування асоціативних зв'язків [Приг. 1993; с.96].

Середньовічне канонічне мистецтво можна назвати за типом творчості "творенням подібностей і життям серед подібностей" [Кудел. 2003]. Проте, як влучно зауважив А.Б.Куделин у статті "Автор і традиціоналістський канон", у середньовічних літературах існував нормативно - індивідуальний стиль [Кудел. 2003; с.217] Оскільки основним критерієм новизни в середньовічній літературі служить не новаторство в темі, сюжеті чи жанрі, а "характер співвідношення традиційного мотиву (змістовного інваріанту стійкого словесного образу) з його словесним виразом", тобто новаторством в слові [Гринц. 1987; с. 47]

Як доводить історія перської літератури в рамках поетичного середньовічного канону існували нормативно - індивідуальні стилі, за С. Шамісса *sabk-e shahsi* (особистісні стилі) [Shamissa]. Це стилі Рудакі, Фірдоусі, Хайяма, Нізамі, Гафіза, Сааді, Мавляні, Аттара, які й складають окрасу і формують стиль цієї літератури.

1. Бертельс А.Е. Художественный образ в искусстве Ирана IX – XV веков. – М., 1997.
2. Бертельс Е.С. Избранные труды. Навои и Джами. – М., 1965.
3. Ворожейкина З. Н. Исфаганская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время XII – нач. XIII веков. – М., 1984.
4. Гринцер П.А. Основные категории классической индийской поэтики. – М., 1987.
5. Крачковский И.Ю. Аббасидско-Фараджидско-Ба'ва Дама-ский. – Лейд. – Петрогр., 1913-1914.
6. Куделин А.Б. Классическая арабо-испанская поэзия (кон. X – сред. XII века). – М., 1973.
7. Куделин А.Б. Арабская литература: поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. – М., 2003.
8. Лихачёв Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М. 1979.
9. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М., 1970.
10. Мирзоев А.М. Камаль ад-Дин Биной. – М., 1976.
11. Пригарина Н.И. Образное содержание бейта в поэзии на персидском языке // Восточная поэтика. Специфика художественного образа. – М., 1983. С. 89-108.
12. Самарканди Низами Арузи. Собрание редкостей или Четыре беседы. – М., 1963.
13. Система жанров в литературе близкого та среднего Сходу- К.2002.
14. Халимоненко Г. История турецкой литературы – К.2000.
15. Шimmel Аннемари. Мир исламского мистицизма- М.,1999.
16. Tabrizi Vahid. Djame'e mohnasar – Teheran, (без дати)

Надійшла до редколегії 21.11.2008

ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ В ТУРЕЦЬКІЙ РОЗМОВНІЙ МОВІ РЕЧЕНЬ З ЕЛІПСИСОМ ПРИСУДКА

У статті увага головним чином зосереджується на проблематиці неповних речень у турецькій мові, а саме на еліптичних реченнях, які становлять одну з найпоширеніших мовно-синтаксичних форм; розглядаються типи неповних конструкцій з еліпсисом присудка.

This article is the attempt to prove that the the elliptical construction is a sequence of words in which some words have been omitted. For this purpose the author tries to focus in different types of elliptical sentences in Turkish language and also to define some functional features of incomplete sentences with elliptical predicates. Because the study of elliptical predicate constructions in Turkish language supports a mixed approach in analyzing ellipsis.

Мова об'єктивно існує сама по собі, проте вона живе, функціонує і розвивається тільки в аспектах мовлення. Без цього мова стає мертвою і, як правило, тільки із спеціальною метою може використовуватись усно чи в письмі. Мова і мовлення є найбільш об'ємними лінгвістичними величинами і об'єктами дослідження у сучасному мовознавстві. "Загострений інтерес до проблем розмовного мовлення зумовлений насамперед тим, що цим видом субмови користуються з дитинства всі носії даної мови незалежно від рівня культури, віку і мети спілкування. В цьому розумінні **розмовне мовлення** – мінімальна система національної мови, найважливіша за діапазоном суспільної та індивідуальної значущості" [12]. Речення у сфері мовлення – це його роль у контексті, де воно набуває додаткових функцій, виступаючи частиною більшого синтаксичного цілого, його ланкою. Через те, крім суто мовних ознак, речення в мовленні потребує засобів, які б сигналізували про його не ізольованість. Саме тому дослідження синтаксичних конструкцій турецького діалогічного мовлення, зокрема простого речення у формально-синтаксичному, комунікативному аспектах, виявлення ознак, властивих еліптичним реченням і зумовлює **актуальність нашого дослідження**.

Цілком очевидно, що природною репрезентацією розмовного мовлення є художній діалог, який максимально наближений до неї. Структура діалогу передбачає компресію, характерну для розмовного мовлення, що формально виражається в *еліпсі* окремих компонентів висловлення. Суть цього процесу зводиться до скорочення одиниць плану вираження без істотної зміни в плані змісту. Синтаксичний еліпс є наслідком актуалізації в мовленні реми висловлення й опущення у мовленнєвому ланцюжку його тематичної частини, яка не має значного інформаційного навантаження.

У вітчизняному мовознавстві усталився погляд на еліптичні речення як на як на своєрідний різновид неповних структур. Так, дійсно, виступаючи засобами створення структурно-семантичної єдності, окремі речення з погляду змісту настільки тісно взаємопов'язуються між собою, що взяті окремо, ізольовано, мають вигляд, як правило, неповних не закінчених. Таким чином, компресія змісту знаходить своє відображення у граматичній структурі речення. А її проявом є відсутність будь-якого члена, "запрограмованого структурою речення" [5. С. 79], чи одразу кількох його компонентів, що спричиняє неповноту цієї конструкції. Уперше виділення еліптичних речень з-поміж інших неповних структур здійснила І.О.Попова. Попередні дослідники (О.М.Пешковський, О.О. Шахматов та ін.) оперували лише терміном "неповні речення", до яких зараховували загалом і ті синтаксичні утворення, що І.О.Поповою, а згодом певною мірою також і Т.Г. Винокур [4], О.П. Сковородниковим [11], Б.І.Фоміних [13] та ін. розглядаються як еліптичні. Без сумніву, вони становлять

досить яскравий і специфічний лексико-структурний тип неповних речень, до того ж кількісно найбільш виявлений. А нестача (тобто еліпс) члена речення в еліптичних реченнях є їх відносно постійною структурною рисою і не створює неповноти їхнього змісту. Навіть поза контекстом, в ізольованому вжиткові, еліптичні конструкції загалом або ж цілком зрозумілі самі по собі, в такій же мірі достатні щодо змісту, як і численні речення граматично повної будови. В них має місце "достатність речових і формальних значень членів самого неповного речення для збудження образу, який відповідає відсутньому членові" [8. С.132].

Розвиток лінгвістичної науки, виникнення нових концепцій призвів і до переосмислення проблеми еліпсиса. Результатом таких змін стала поява великої кількості підходів в цьому напрямку у концепціях традиційної, функціональної, структурної лінгвістики.

Ш.Баллі під поняттям еліпсиса розуміє "знак, який не названий в реченні, але присутній у ньому в наступному чи попередньому контексті" [3.С.67]. У свою чергу Р.Якобсон визначає еліпсис як "нульовий анафоричний та дейктичний знак" [15].

Варто зазначити, що питанню еліптичних двоскладних і односкладних речень в усному і писемному розмовному мовленні приділяють значну увагу дослідники турецької мови як в Україні, так і в Туреччині. Питання класифікації еліптичних речень відповідно до синтаксичної функції і лексичного значення невербалізованого, але мислимого в них члена, характеристики лексико-формального складу подібних речень знайшло своє відображення в дослідженнях таких відомих мовознавців, як Генджан Генджан [16], Мехмет Озмен [19], Веджіхе Хатібоглу [18] та ін.

Усі вони схиляються до думки, що еліптичні речення – типово розмовні комунікативні структури, які в усному мовленні – діалогічному і монологічному – поряд з власне неповними та з різнофункціональними еквівалентами речення, становлять одну з найпоширеніших мовно-синтаксичних форм. Вони вказують на те що, ці конструкції найбільш характерні для емоційно забарвленого мовлення і, меншою мірою, для звичайного розповідного, відчутно динамізують живе мовлення, виступають ознакою його природності, служать засобом конденсованого і легкого виразу думки, почуття. Принагідно зазначимо, що специфіка таких конструкцій полягає у тому, що "відсутність опущеного члена речення є їхньою структурною ознакою, бо його відтворення непотрібне для вираження думки" [7. С.94] Тому, з одного боку, така компресія змісту створює граматичну неповноту, а з іншого, значення відсутності ланки підказується семантикою експліцитно виражених компонентів, що робить зрозумілими еліптичні речення й поза контекстом чи у відриві від конкретної ситуації мовлення і відрізняє їх від контекстуально та ситуативно неповних речень. У синтаксичних утвореннях такого типу засобами

еліпсису можуть виражатися головні і другорядні члени речення. Але у більшості випадків цьому процесові підпадають конструкції з *еліпсисом дієслова-присудка*. Таке опущення зумовлене наявністю у мові загальних моделей вираження присудка певних семантичних груп: перебування, розташування, переміщення, місцезнаходження, мовлення, руху: (*götmek, gelmek, varmak, bulunmak, olmak, binmek, dönmek, yürümek, koşmak, götürmek, sürüklenmek, uzanmak, gözükmek, zıplamak, anlatmak, konuşmak, söylemek, bahsetmek, rivayet etmek v.s.*) Наприклад:

Esen Hanım : Bugün çok yoruldum. Sabahdan beri hiç oturmadım.

Bülent Bey: Ben de (hiç oturmadım). – Пані Есен: Як же я сьогодні втомилася! З самого ранку ще й не присіла! Пан Вюлент: Я теж (*не присіє*); *Öğretmen: Yolda trafik çıkamazsa ssat 3'e kadar okula varmış olacağız. Şoför: Evet (varmış olacağız).* – Вчитель: Якщо не буде затопів на дорогах, то близько 3 години ми будемо вже в школі. Шофер: Так (*будемо*). *Ulaştırma Bakanı: İstanbul Valimiz çok etkileyici konuştu. Yardımcısı: Evet (çok etkileyici konuştu).* – Міністр Транспорту: Наш Губернатор м.Стамбула говорив дуже переконливо. Його заступник: Так (*говорив дуже переконливо*). *Berna Hanım: Yanılmıyorsam Necmi Bey 4 gün önce eşi ve çocuklarıyla beraber 7 günlük tatil için Bodruma gitmişti. Ayşe Hanım: Benim yeğenim de (gitmişti).* – Піні Берна: Якщо я не помиляюся, Пан Неджмі 4 дні тому разом з дружиною та дітьми на 7 днів поїхав на відпочинок до Бодрума. Пані Айше: Моя племінниця теж (*поїхала до Бодрума*).

Проте, інколи в реченнях зустрічається таке явище як "подвійна неповнота": пропуск підмета і еліпс присудка. Наприклад: *'Balcalı'ya bir kişi!'* – **Одна людина до Балджали!**

Якщо дотримуватися усіх норм мови, то дане речення мало б звучати як: *"Bu dolmuşun Balcalı'ya gitmesi için bir kişi gereklidir"* – **Ще одна людина має зайти для того щоб маршрутне таксі вирушило до Балджали.**

Основним підґрунтям для утворення більшої частини еліптичних структур є ситуативна закріпленість самого процесу мовлення, який віддзеркалює процеси реальної дійсності, факти, явища, що знаходять своє відображення в окремих словах і становлять їх внутрішній зміст. Але окремі об'єкти – явища, предмети, особи – в природі чи в суспільстві зазвичай не існують самі по собі, а взаємодіють між собою так само, як лексичні одиниці, що, відображаючи "основні закони об'єктивної дійсності, вступають у взаємозв'язок одна з одною" [9. С.183]. З погляду структурно-синтаксичної побудови речення, присудок яких має значення дієслова руху, найчастіше становлять сполучення постпозитивної або препозитивної обставини з підметом, постпозитивного додатка з підметом, також при можливій наявності інших залежних членів; підмет може випускатись, якщо він ясний із змістового зв'язку еліптичного речення з сусідніми, переважно попередніми. В цьому випадку й виникають побудови з "подвійною" неповнотою: пропуск у них підмета зумовлюється зовнішньо- і внутрішньо синтаксичними чинниками, а еліпсис присудка – тільки внутрішньо синтаксичними.

Якщо врахувати, що члени простого речення групуються навколо підмета і присудка на основі підрядних зв'язків, то експліцитно представлені компоненти цих еліптичних утворень сигналізують про семантичний зв'язок між суб'єктом (об'єктною чи обставинною харак-

теристикою дії) і предикатом. Одночасно виражаються інтенційні можливості опущеного присудка чи головного члена односкладного дієслівного речення з семантикою буття, наявності тощо. Але основним показником неповноти таких структур є порушені відношення між предикатом та локалізатором, оскільки саме локалізатор "пов'язує ім'я предиката з самою дійсністю, і без такого зв'язку сама ідея буття в мовленні була б неможлива» (Арутюнова, Ширяєв 1983). А от О.М. Пешковський розглядав речення цього типу як неповні з нульовим повнозначним дієслівним присудком [8. С.249]. Найчастіше у конструкціях такого типу спостерігаємо еліпсис присудка, вираженого власне буттєвим компонентом: *olmak, bulunmak, kalmak* gibi, наприклад: *'Dışarıda göz gözü görmeyen bir yağmur (var), içeride ise yağmurun cama vuran sesi (var)...* (Tempo dergisi, 30 Kasım 94) – На вулиці (*їде*) – такий дощ, що нічогосінько не видно, а всередині (*чуту, відчувається*) – звуки дощу по шибках); *-Nasıl da güzel açıldı! Sen büyüksün Yarabbim 'Nasıl da herkesin kısmetini verirsin! Bu eve muratlı bir haber gelir 'Büyük, büyük, büyük bir kısmet (var, görünüyor...)'.* (Zeliş, s.127). – Як же він гарно говорить! Ти, о великий Аллах, усім посилаєш успіх! Прийде і до цього будинку очікувана новина! Це велике, велике, дуже велике досягнення (*буде, очікується*). *Japonya'de toprak kayması (oldu): 20 ölü (var).* (Hürriyet, Ağustos 93, s.11) . – У Японії (*стався*) зсув ґрунту – (*виявлено*) 20 загиблих. Такий еліпсис властивий насамперед двоскладним реченням та предикативним частинам складного речення, побудованим за моделлю двоскладного речення. Зосереджена в них інформація сприймається переважно у теперішньому, рідше у майбутньому чи минулому часах. Часова співвіднесеність повідомлення визначається загальним часовим планом розповіді реалізованим обставиною часу [6.С.22].

У комунікативних ситуаціях розглядуваного типу локалізатор, як член з конкретно референцією, сполучаючись з ім'ям предиката існування, що виконує синтаксичну функцію підмета, входить до вираження логічних відношень, з яких стає очевидним факт існування у світі чи окремому його фрагменті об'єктів, що дозволяє встановити значення еліпсованого присудка.

Тепер розглянемо речення з еліпсисом присудка або предикатної основи односкладного речення, що виражають *спонукання* або *запитання*. Виникнення еліптичних структур такого типу пов'язане з тим, що усна форма літературної мови забезпечує потреби спілкування за найрізноманітніших обставин і ситуацій, які часто повторюються в нашому житті та побуті. Часте повторення цих структур робить їх надзвичайно легкими для відтворення, що забезпечує адекватність розуміння і реагування співрозмовників, а також визначає в кожному окремому випадку поведінку учасників комунікативного акту, але не переводить ці конструкції у ряд фразеологічних одиниць. І.О.Попова, яка досліджувала розглядувані структури, відносить речення типу *Günaydın! Güle güle! İyi geceler! Haydi, içeri! Eller yukarı! Yavaş, yavaş, lütfen!* – (*Доброго ранку, Щасливо! На добраніч! Давай, до приміщення! Повільніше, повільніше, будь ласка!*) до групи формально – еліптичних, а по суті повних іменних структур... [7.С. 177]. Ми ж такі і подібні структури кваліфікуємо як еліптичні, зважаючи на те, що в них не вистачає "повних слів», унаслідок чого відсутні елементи думки не знаходять собі словесного вираження, що значення дієслівності є для них фактом живої мовної практики. За умов конкретної си-

туації цьому значенню відповідає певна дія, що насправді відбувається.

Порівняно обмежених засобами еліпсису предикат *питальних речень*. Це явище більшою мірою притаманне питально-з'ясувальним конструкціям, у яких комунікант може виражати: бажання з'ясувати місце перебування чи знаходження конкретного предмета, особи, що мислиться як семантичний суб'єкт, особу співрозмовника, прагнення почути думку адресата стосовно конкретного суб'єкта, зацікавленість життям співрозмовника чи особи, як не бере участі у спілкуванні. Наприклад: - *Mektup nerededir*? - /А де ж лист?/ - *Baban nerededir, oğlum?* diye sordu. - /Він запитує: "А де ж твій батько, синку?"/ - *Ya siz kimsiniz*(dir)? - /А хто ви такі?/ - *Senin adın ne*(dir)? diye merak etti. - /Вона поцікавилася: "Як тебе звати?"/ - *Bu arada işleriniz nasıl*(dir)? - /А як ваші справи?/ - *Telaşlı bir sesle 'Neyiniz var*(dir), atca?' diye sordu. - /Що з вами, пане? - схвильовано запитує. / *Esen Hanım: Şöyle ayak üstü bir şeyler atıştırırsak?* Erksin Hanım: *Ne gibi bir şey*(dir)? *Esen Hanım: Şöyle sandviç, hamburger gibi, hafif şeyler...* - *Пані Есен: Можливо щось переохопимо по дорозі? Пані Еркін: А що саме? Пані Есен: Щось легеньке, наприклад, бутерброд чи сандвіч...* - *Ahmet nerededir*? - *Gitti. Biraz önce gelseydin görürdün.* - /А де ж Ахмет? - Вже пішов. Якби ти прийшов трохи раніше, то побачився б з ним./ - *Ne eder bu ev? Kırk bin lira mı, altmış bin lira mı (eder)?* - /І скільки ж коштує цей будинок? Сорок тисяч лір чи шістьдесят тисяч лір (коштує)?/

У таких синтаксичних утвореннях ми бачимо, що мовець експлікує, як правило, афікс присудковості 3-ї особи однини, який використовується у простих поширених реченнях та співвідноситься з підметом. Невербалізований присудок лексично не цілком виразний передбачає можливість експлікації опущеного присудка, тлумачення якого може допускати семантику наявності, існування чи буття.

Отже, можемо зробити висновок, що зміст еліптичних речень не обмежується лише значенням членів, які в них наявні. Він охоплює також семантику формально відсутнього присудка. Зрозуміло, що "поповнен-

ня" еліптичних речень присудком, ужитим безпосередньо в реченні, призвело б до усунення їх структурної специфіки і перетворення в інший синтаксичний тип. А будь-які реконструкції в даному разі були б здогадні і невмотивовані, бо, як нами уже відзначалось, відсутнє в еліптичних реченнях дієслово не є семантично виразним. Так, нестача в еліптичних реченнях присудка зумовлюється граматико-змістовим та функціональними причинами, а тому становить невідому структурну рису певного типу висловлень, є специфічною для їх синтаксичної будови і в жодному разі не може розглядатись "як результат недостатньої диференційованості, розчленованості думки і внаслідок цього її недостатнього словесного оформлення" [7. С.60].

1. Арутюнова Н.Д., Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. - М.: Наука, 1976. - 383 с. 2. Арутюнова Н.Д., О номинативном аспекте предложения // Вопросы языкознания. - 1971. - № 6. - с. 63-72. 3. Балли Ш., Французская стилистика. - М.: Уздво иностранной литературы, 1961. - 393 с. 4. Винокур Т.Г., Об эллиптическом словоупотреблении в современной разговорной речи. - "Развитие лексики современного русского языка", М., 1965, ст. 29-38. 5. Дудников А.В., Современный русский язык. - М.: Высшая школа, 1990. - 424 с. 6. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч.П. Синтаксис. - К.: Радянська школа, 1965. - 283 с. 7. Полова І.А. Неполные предложения в современном русском языке. - "Труды Института Языкознания АН СССР", ст. 55. 8. Пешковский А.М., Русский синтаксис, ст. 261. 9. Панфілов В.В., Философские проблемы языкознания. - М.: Наука, 1977. - 287 с. 10. Панфілов В.В., Взаимоотношение языка и мышления. - М.: Наука, 1971. - 232 с. 11. Сковородников О.П., Безглагольные эллиптические предложения в современном русском языке. Авторефер. канд. дисс., Красноярск, 1967. 12. Скребнев Ю.М. Введение в колоквиалистику. - Саратов, 1985. - С.9; Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. - М., 1986. - 144 с. 13. Фоминих Б.І., Простое предложение с нулевыми формами глагола в современном русском языке в его сопоставлении с чешскими конструкциями. Авторефер. канд. дисс., М., 1968. 14. Ширяев Е.Н., Синтаксис // Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь. Общ. вопросы. Словообразование. Синтаксис. - М.: Наука, 1981. - С. 191-224. 15. Якобсон Р.О., О соотношении между песенной и разговорной народной речью, - 1962, № 3. 16. Gencan Gencan, Tahir Necat, Dilbilgisi, Kanaat Yayınları, İstanbul, 1992. 17. Hatipoğlu Veciye, Türkçenin Sözdizimi, Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1982. 18. Hatipoğlu Veciye, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Basımevi, № 286, Ankara, 1978. 19. Özmen Mehmet, 'Bir Eksiltili Cümle Tipi Üzerine', Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü № 3.

Надійшла до редколегії 20.11.2008

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО ТА ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Ф.І. Арнаут, канд. філол. наук, доц.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖАНРУ МААНІ (ЧАСТІВКИ) У ТЮРКСЬКІЙ УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ

Дослідження жанру маані в гагаузькому фольклорі у порівнянні із жанрами маані та байати в турецькій та азербайджанській усній народній творчості є надзвичайно актуальним для сучасної науки.

The following article is dedicated to the investigation of "maani" genre in Gagauz folk literature which is compared with forms of oral poetry known as "maani" and "beyit" in Turkish and Azerbaijani literature.

Маані є самостійним жанром тюркської усної народної творчості, а також гагаузького фольклору. У даній статті дослідження присвячено визначенню жанру маані в гагаузькому фольклорі у порівнянні із жанрами маані та байати в турецькій та азербайджанській усній народній творчості. Розв'язання зазначеної проблеми є надзвичайно актуальним для сучасної науки.

По-перше, це сприяє остаточному розумінню фольклористики або як форми мистецтва, що охоплює різні види оповідань, прислів'їв, висловлювань, замовлянь, пісень, формул чаклунів тощо й використовує як засіб вираження усне мовлення [13; 17; 2; 22], або як універсальної науки про усну народну творчість [1; 7; 15; 8; 24], оскільки маані виступають як синкретичний жанр, у якому сполучаються римоване усне мовлення, музика, обрядова дія.

По-друге, дослідження цієї проблеми дає можливість замислитися над тими генетичними та культурно-типологічними зв'язками, які існують між гагаузьким, турецьким та азербайджанським народами. Це, на нашу думку, наповнить оновленим змістом поняття "гагаузький фольклор". Останній у науковому плані переважно описаний поодинокими дослідниками. Так, Л.О. Покровська вивчала пісенну творчість гагаузів, визначаючи, зокрема, два типи пісень - *турку* й *маані*, які сьогодні класифікуються порізно в жанрологічному аспекті. До того ж, їхній ідейно-тематичний зміст був розкритий з компартійних позицій. Праці Л.С. Чимпоеш присвячені дастанному епосу гагаузів, під яким розуміється дуже широке коло понять: від героїчного епосу до куртуазного роману [24]. У порівняльному аспекті досліджувався лише фольклор турецького та азербайджанського народів: азербайджанський учений Е. Abid [6] порівняв структури маані тюркомовних народів та азербайджанських байати, а турки М. Кьопрюлю [13] та Д. Кая [11] знаходили відповідно загальне й універсальне в художніх засобах та історичне коріння зазначених жанрів. Отже, широкому науковому загалу майже невідомі провідні праці тюркологів.

По-третє, проблема жанру є однією з найбільш дискусійних у літературознавстві. До цього часу не існує загальновизнаного розуміння жанру. У фольклористиці ця проблема ускладнюється ще й тим, що архаїчною особливістю фольклору є принципова відсутність теоретичного самоусвідомлення, уявлення про жанр у носіїв фольклору, як правило, розпливчасті, пояснення щодо жанрового поділу іноді алогічні, а самі назви жанрів, як правило, склалися емпірично, а тому вони суперечливі.

Маані є невід'ємна частина духовних цінностей гагаузького народу, зокрема його культури і тому цей різновид усної народної творчості можна трактувати також як спосіб міжкультурної комунікації в світлі оновлених знань щодо походження гагаузької народності.

Праць, пов'язаних з народною культурою гагаузів, надзвичайно мало. Як правило, у них розглядаються етнографічні [С.С. Куроглу 1972, 1980; М. Marunevič 1996] або загальнокультурні проблеми [М. Ciachir 1934; М. Seyidov 1960; А. Laçinli 1974]. На сьогоднішній день є лише декілька дослідників, що безпосередньо вивчають гагаузький фольклор. Це, передусім, вже згадувані Л.О. Покровська (1953, 1966), яка вивчає народні пісні гагаузів Молдови та України, та Л.С. Чимпоеш (1997), предметом зацікавленості якої є дастанний епос гагаузів. Однак Л.О. Покровську приваблює лише формальний аспект гагаузької пісенної творчості. Переважно це розмір вірша, яким написані частівки. Поза увагою залишилися їх образна система, розмаїття тематичного спектру, взаємодія з іншими жанрами, не наводиться етимологія самого слова *маані*. У Л.С.Чимпоеш наводяться лише поодинокі приклади частівок у дастані "Ашик Гарип".

Ще менш дослідженим залишається зіставний аспект фольклористичних студій, незважаючи на поодинокі праці: наприклад, Газанфер Пашаєв (1998) вивчав характер взаємодії *маані* з іншими жанрами фольклору, а Ата Терзибаші (Terzibaşı A. 1998) зіставляв *маані* з давніми формами кошма,

туюг і рубаї. Проте комплексного зіставлення або зіставлення за основними жанроутворюючими ознаками до цього часу не було здійснено.

Якщо визначати погляди тюркологів, гагаузознавців різних країн щодо їх розуміння терміна *маані*, а також суміжного терміна байати, то можна побачити етимологію слова "маані", яким у тюркології позначають специфічний ліричний жанр, що формально складається з чотирьох рядків: перші два розкривають сюжет, пов'язаний з природою, а останні два традиційно присвячені любовній тематиці. Це чотиривірш з 7 складів, побудованих переважно за схемою 4 + 3, а іноді – 3 + 4 або 2 + 2 + 3 (А. Öztürk 1986; О. М. Yorgancıoğlu 1996; Т. Arnaut 1997).

Необхідність зазначеного терміна *маані* викликана тим, що до цього часу остаточно ще не встановлено значення даного кореня. Існуючі гіпотези нерідко суперечать одна одній, певною мірою через те, що дослідники спираються на різні джерела.

Так, перша версія належить Еміну Абиду (1930), який вважав, що "немає жодного сумніву, що слово *маані* походить з арабської мови [Abid 1930. 14] Пізніше його позицію підтримали М.Ф. Кьопрюлю (1934) та А. Самойлович (1936).

Друга точка зору представлена в надзвичайно авторитетному "Давньотюркському словнику [Древнетюркский словарь 1969, 336] (1969), в якому слово "маані" вживається як еквівалент слів "думка", "значення" і зазначається, що слово потрапило в турецьку мову з арабської. До цієї думки приєднуються Ата Терзибаші (1998), М.Ф. Кірзіоглу (1962), Ата Чатиккаш (1986) та ін.

Розробляючи робочі гіпотези власного дослідження, ми спираємось на коментарі, пов'язані з тюркським походженням слова "маані", вважаючи їх більш коректними.

На доказ ми наводимо виклад концепції Ніязі Есета (1944), який вважає, що це слово утворено за допомогою афікса приналежності "*ніспет*" до слова "*ман*", що означає "людина", "предок". Вживання слів "тюркю", "тюркмані", "варсаги" та "баяти" наштотували Есена на думку про те, що ці слова походять від назв турецьких племен, а саме "Тюрк", "Туркмен", "Варсак", "Баят".

Аналогічної позиції дотримується Л. Самі Акалін (1972). Використовуючи авторитетні джерела, він намагається довести, що слово "маані" тюркського походження, оскільки воно може бути скороченою формою слова "Тюркмані", може бути утворене від дієслівного слова "мангламак" – "кричати", а також може походити від кашгаро-тюркських слів "манмак" – "гойдати", "йти, гойдаючись", "йти пішки". Дослідник висловлює припущення, що слово *манна/мане* у чагатайсько-тюркській мові означає "знаки, що ставляться при дорозі".

Мірелі Сеїдов погоджується з тим, що "*маані* в давньотюркській мові – це назва одного з тюркських племен [Akalin, 1972; XIII – XVI]

У "Турецькій енциклопедії" словом *маані* називають духовну особу, що розвиває систему нової віри поступово створюючи ту релігійну течію, яка з часом оформилася як маніхейзм. "У літопису Карабасагун,,

написаному у 732 році (н.е. – Ф.А.), зазначається, що в імператорський період уйгури прийняли віру маані й спалили всі ознаки своєї колишньої віри [Türk ansiklopedisi 1982, 64]. У 762 р. маніхейзм був проголошений державною релігією. Тюрки-уйгури – маніхеї – створили алфавіт, що складався з 36 літер. Був прийнятий правопис із написанням справа наліво, як у мові фарсі.

Зазначені алфавіт та правопис використовувалися і для написання творів жанру маані. Спочатку це були пісні, які виконувалися воїнами, що йдуть у бій. Маані складалися з 4 рядків, де третій рядок був вільний, тобто вони будувалися за схемою *aaba*. У подальшому тематика змінилася (при повному збереженні форми), вона перетворилася на любовну, хоча іноді використовується і стара.

На наш погляд, це свідчить про те, що етимологічно слово *маані* походить від імені іранського лідера Мані, який жив у 9 ст. [Бомбачи 1986. 196-200]. Аргументом може слугувати не тільки те, що в гагаузькій мові багато іранських запозичень, але й те, що гагаузи не мають ані історичної, ані географічної спільності з арабами. Багато слів арабського походження буди запозичені через турецьку (османську) мову. До того ж, гагаузи ніколи не вживали слово *маані* із семантикою "значення", "смысл", як в арабській мові.

У данному статті під заголовком "*Маані в системі давніх віршованих жанрів*" можна розглянути позиції сучасних дослідників щодо спільного та розбіжного між маані та суміжними жанрами. Це дає можливість одночасно вирішити два завдання: з одного боку, з'ясувати відносний час виникнення маані, з іншого – встановити типологічні відмінності між віршованими фольклорними творами.

Найбільш авторитетною є гіпотеза М.Ф. Кьопрюлю, який вважав маані найдавнішим жанром, що виник ще до Ісламу. На його думку, в цей період з нього у подальшому виникають пісня, кошма, сагу, мерсіє та дастані. На наш погляд, ця точка зору не зовсім коректна, оскільки вона нічим не аргументується.

Більш переконлива позиція Решита Рахметі Арата. Він вважає, що як маані, так і вищезазначені жанри, є генетично самостійними. Маані з семи складів з цезурою після четвертого складу утворилися в манійський та бурканський періоди (до X ст.). Його думка підтверджується давніми текстами з "Дівани Люгати Тюрк" та "Кутадгу Біліг", які також відносяться до цього періоду. Ми також поділяємо його погляди, спираючись на наступний матеріал:

Кьоркльук тонуг / озунгге

Таліг ашіг / адхинга

Тутгіл конук / агирлик

Іоднсун конук / вудхунка

Красивий одяг/ для себе

Смачна їжа/для іншого

Нагодуй гостя /прийми

Хай славу розвіє/на рід (Öztürk 1986. 382)

Цей уривок, наведений нами з "Кутадгу Біліг", має структуру маані, тобто складається з чотирьох рядків, кожний з яких містить сім складів.

Свідчення про давність жанру маані сучасні дослідники знаходять вже на початку XII століття у широко відомій праці Едіп Ахмеда "Атабетюль Хакаїк". Так

Т.Ковальський та М.Ф. Кьопрюлю, описуючи рубаї з цієї праці, порівнюють досліджувану поетичну форму з маані у народній творчості. Основою для порівняння, на їх думку, є сама форма рубаї, в яких перші два рядки готують, підводять слухача/читача до основної думки, що міститься в третьому та четвертому рядках. До того ж рубаї, так само як і маані, – це анонімні вірші, які не супроводжуються ані іменами, ані псевдонімами авторів.

Крім рубаї, ці дослідники проводять аналогію маані з туюг. Розбіжність між маані та туюг полягає у тому, що маані написані силабічною системою віршування, а туюг – арузом, в основу якого покладений фонетичний принцип. Усе це дозволяє М.Ф. Кьопрюлю стверджувати, що маані, порівняно з туюгом, є гетерогенними за походженням. Ата Терзібаши (1961), Л. Самі Акалін (1972) погодилися з цією думкою. Достатньо нами приймається концепція, що маані є власним витвором тюрків.

Аналогічною формою в фольклорних системах інших, генетично наближених народів, є баяти, що іноді розрізняються характером структурної побудови першого рядка.

Існує думка, що зібрання та дослідження маані та баяти в Туреччині та Азербайджані припадають на один і той самий період – кінець XIX ст., хоча нами встановлено, що зібрання маані видано окремою книгою лише в XX ст. Цікаво, що там містилися також матеріали з місцевих газет та журналів XIX ст. Так, в Азербайджані перші маані були надруковані в 1918 році Аббасзаде Мірзе Аббасом. Тривалий час ці жанри були поза увагою дослідників внаслідок соціально-політичних причин. На початку 80-х років фольклористи Азербайджану знову повернулися до цієї теми, і маані та баяти досліджувалися як універсальний жанр тюркської літератури.

У Туреччині перша збірка маані вийшла в 1923 році й називалася "Меджмуа-і Маніят". Не менш важливими виданнями з позицій представлення фольклорного матеріалу та його аналізу є праці М.Ф. Кьопрюлю "Дослідження з турецької мови та літератури" (1934), Н. Есета "Маані у порівнянні та рідкісні маані" (1944), І. Хікмет "Поезія турецької літератури" (1964), Х. Діздароглу "Жанри в народній поезії" (1969), Л.Самі Акалін "Маані тюрків" (1972).

Отже, нами встановлено, що термін *маані* походить від власного імені іранського лідера Мані, оскільки маані підтримувалося релігійним рухом, власним для давніх декількох тюркських народів, – маніхейзмом.

Маані як фольклорний жанр є самостійною поетичною формою, що характеризується сталою чотирирядковою структурою із вільним третім рядком, кожний рядок якої складається з семи складів, на відміну від азербайджанських баяти, які припускають варіювання першого рядка.

1. Akalın L.Sami. Türk Manileri. Cilt I. İstanbul, 1972. 2. Boratav Pertev Nail. İslam Ansiklopedisi. Cilt VII. İstanbul, 1988. 3. Ciachir Mihail. Besarabielala Gagauzların İstorieasa. Chişinău, 1934. 4. Çatıkkaş Ata. Mani ve Manilerimiz. // Türk Dünyası Araştırmaları d., sayı 45. İstanbul, 1986. 5. Dizdaroglu Hikmet. Halk Şiirinde Türler. Ankara, 1969. 6. Emin Abid. Türk halkları edebiyatında mani nevi ve Azerbaycan bayatlarının hususiyeti // Azerbaycan öğretme yolu. – Bakı. – 1930. – S. 4 – 5. – S.14. 7. Eset Niyazi. Mukayiseli ve Neşredilmemiş Maniler. Ankara, 1944. 8. Garaev Yaşar. Folklorumuzun Tarihi. Cavad Heyet. Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı. Bakı, 1990. 9. Gazanfer Paşayev. Irak

Türkmen Folkloru. İstanbul, 1998. 10. Gözaydın Nevzat. Anonim Halk Şiiri Üzerine //Türk Dili Dergisi. Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri). Cilt L.VII, s. 445-450. Ankara, 1989. 11. Kaya Doğan. Anonim Halk Şiiri. Ankara, 1999. 12. Kızıoğlu M.Fahrettin. Halk Edebiyatı Deyimlerimiz. // Türk Dili d., Sayı 128. Ankara, 1962. 13. Köprülü M.F. Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. İstanbul, 1934. 14. Laçınlı A. Bayatılarda kadın sözü. // Azerbaycan kadın. Sayı 2. Bakı, 1974. 15. Öztürk Ali. Türk Anonim Edebiyatı. 2 Baskı. İstanbul, 1996. 16. Seyidov M. Azerbaycan Millig Tefekkürünün Kaynakları. – Bakı, 1983. 17. Tan Nail. (Halkbilimi) Genel Bilgiler. İstanbul, 1977. 18. Terzibaşı Ata. Kerkük Hoyratları.Bağdat, 1961. 19. Türk Ansiklopedisi. Cilt XXXII. Milli Eğitim Basımevi.

Ankara 1982. 20. Yorgancıoğlu Oğuz M. Kıbrıs Türk Folklorundan Derlemeler: Maniler. Mağusa-Kıbrıs, 1996. 21. Бомбачы А. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль (сокращенный перевод с англ. Л.В.Горячевой). "Зарубежная тюркология", Москва, 1986. 22. Дрон И.В. – Куроглу С.С.Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1989. 21.11.0923. Древнетюркский словарь. – Москва, 1969. – С. 336. 24. Чимпеш Л.С. Дастанный эпос гагаузов. Кишинев, 1997.

Надійшла до редколегії 21.11.2008

I.M. Дрига, канд. філол. наук, доц.

ЧУЖИНА ТА ВИГНАННЯ В РУМЕЛІЙСЬКИХ ТА УРУМСЬКИХ ТУРЕЦЬКИХ ПІСНЯХ*

Стаття ставить ціллю порівняння пісень про чужину та вигнання румелійських турків та урумів Приазов'я на матеріалі польових записів Деліорману, Герлово та Кирджалі, а також Маріуполя. Семантика подорожі до чужини не лише віддзеркалює історичні реалії, але містить міфологізовані історичні спогади. Це підтверджує спільна топоніміка урумів та румелійських турків. Навіть в умовах етнічної ізоляції народні пісні тюркських народів – тюркю – є кодом збереження етнічної ідентичності.

The paper is concerned with motif of strange land & exile in folk songs of Rumelian Turks (Deliorman, Gerlovo, Kyrdzali) and Azovian Urums. The study is based on our field investigations' material and interprets the semanteme of travel to exile as a reflection of mythologized historical realities and remembrances. Even in terms of ethnic isolation Turkic folk songs keeps code of ethnic identity.

Метою даної статті є порівняння тюркського фольклору румелійських турків та урумів Приазов'я на матеріалі власних записів, здійснених під час польових експедицій влітку 2005 року в області Деліорман, Герлово та Кирджалі (Родопи), що в Болгарії, а також польової експедиції по Україні спільно з Алтаїстичним Товариством Південної Кореї в січні – лютому 2006 року. В якості матеріалу для дослідження ми використовували також фольклорні матеріали, зібрані О.М.Гаркавцем [8], М. Дурбайло [19], Р.Молловим [20, с. 223-261], зібрання румелійського тюркського фольклору з Болгарії в антології тюркських літератур в діаспорі [18, с. 49-102], а також касетні записи, придбані нами в Болгарії під час експедиції.

Проблема визначення основної тематики тюркських, зокрема, гагаузьких та турецьких народних пісень розробляється на кафедрі тюркології КНУ імені Тараса Шевченка к. філол. н. доц. Арнаут Ф.І. [1 с. 138-139]. З іншого боку, у порівняльному аспекті досліджувався пісенний фольклор турецького та азербайджанського народів [17, с.11], приділялася також увага міжкультурним паралелям у фольклорному тексті тюркської пісні [13, с. 237], проте насправді недостатньою досі залишається увага до семіотичного підходу інтерпретації тюркської пісні – *тюркю*, і, вужче, взаємодії сюжетних особливостей *тюркю* із її семантичним навантаженням та реконструкцією як самостійного ліричного жанру та тексту усного поетичного мовлення. Цим зумовлюється актуальність дослідження та його зв'язок із плановою дослідною темою кафедри тюркології Інституту філології КНУ.

Народні пісні – тюркю, що їх співали й продовжують співати в місцях компактного проживання урумів на території України (Великоновоселка (Янг'и Сала), Маріупіль, Улакли, Старобешеве (Бешуй), Старогнатівка (Керменчик), Першотравневе (Ман'гуш), Тельманів (Есті Ласпа), Гранітне (Карань) тощо та на Балканах демонструють певні спільні риси в сюжетній будові та вказують на спільне коріння семантики концепту чужини та вигнання, а ймовірно й шляхи спільної етнічної історії.

Народні пісні урумів, узяті нами для порівняння, здебільшого належать до огузької групи говорів, в котрих практично невідчутною є кипчацько-половецька діалектна компонента. Особливості цих говорів досить детально були розглянуті О.М.Гаркавцем у зібранні "Уруми Надазов'я", тоді як видання "Християнські турки: уруми" Е.Алтинкайнака по результатах польової експедиції університетів Мармара та Гази [11] зосереджені здебільшого на демографічних та культурних процесах.

На думку дослідника урумського фольклору О.М.Гаркавця [8, с.17-19], репертуар *тюркю* як фундаментального шару пісенної творчості урумів був створений на базі кримськотатарського фольклору або за кримськотатарськими взірцями, звідкіля потрапив до Приазов'я та виявляє велику спільність із ідентичними творами з Криму, а деякі твори – із тюркю інших тюркських народів. Проте, виходячи з наявних у нас пісенних записів, нам допоки не вдалося віднайти ідентичні пісні-тюркю у румелійському та урумському фольклорі. Разом з тим, у аналізі тематики та типології цих творів насамперед звертають на себе увагу спільні семантими чужини, еміграції та вигнання.

Попри досить добре розроблений, з одного боку, стан проблеми чужини / вигнання / еміграції в тюркському фольклорі, з іншого боку досить велику кількість ґрунтовних досліджень тюркобалканського фольклору, внаслідок того, що наукова традиція порівняльного вивчення урумської мови серед решти тюркських мов в Україні іще не склалася, є потреба визначення поняття тюркю саме в урумській фольклорній традиції.

Тюркю, вид народнопісенної творчості як румелійських турків, так і урумів Надазов'я, розповсюджені як в усному, так і в писемному вигляді. Серед їх тематики нам хотілося б виділити теми *розлуки, чужини, подорожі в чужі краї та заслання*. При співставленні народних пісень означених народів саме на цьому семантичному рівні виявляється найбільша спільність. П.Н. Боратав, Х. Діздароглу, Агмед Талат [10, с.45-48], аналізуючи тюркські народні пісні, звернули увагу на наступні вирізняючі риси тюркю про чужину:

1. прив'язка до присуду долі, 2. благання до величній сили долі та прохання змилостивитися; 3. охоплення ностальгією як єдиною втіхою.

З огляду на плин мелодії на Балканах зустрічається як розмірений, так і нерозмірений довгий наспів (uzun hava). Разом з тим, зустрічається також і ламаний мотив – kırık hava. Довгий наспів, що не має певного розміру, виконується на смак кожного з виконавців, варіативно, та становить до певної міри відповідник речитативу слов'янських пісень, як правило, дуже мало зберігся серед урумів України.

Перше, що кидається у вічі при співставленні урумських та румелійських пісень про чужину, – це їх схожа просторо-часова організація: і там, і там хронотоп часто організовано навколо міфологізованої річки Дунай. Коли можна пояснити присутність Дунаю у балканських турків географічною близькістю, то при опитуванні інформаторів з українських степових селищ, що практично не полишали батьківщини, про Придунав'я, вони відповідали, що або не знають, про що йдеться, або ж вказували на річку Дністер, напр.:

1. Aşık aytur, aytur da, бір данем, Айрилдим жандан.

Ажель т'ельді мевлам, мевлямдан, Мусанир пандан.

ДУНАЙДАН АТЛАНИП Т'ЕТТИМ, алтин сув д'ечтім.

Бумбаренін, Хобанин сулари Сусайип ічтім.

Вардим тюттум, селам вердім, яреме таништим:

"д'ітме дюльбер, д'ітме де, я назлим, – Йоллар да тумандир.

Бен сенден айрилсам, бір данем, ахир земандир".

2. Kerata urdum hamayı, MİNDİRDİM, D'EÇTİM DUNAYI.

Ag.lettım g.arıp aneyi – DUNAYDA ÇARPAYLAR BİZNİ....

Yaniden yuvarlar yüzü, severler BOLGARNIN hızın,

Sararlar Urum d'üzelin. (Yeni Sala).

"Güçmen kızı", 'Kardeşler', Kırçali:

Ben bir göçmen kızı gördüm TUNA DORUĞUNDA

Elinde bir besli kuzu el kucağında

Doğru söyle göçmen kızı annen var mıdır?

NE ANNEM VAR NE BABAM VAR KALMIŞIM ÖKSÜZ

Sen bir öksüz ben bir garip alıym seni Alıym da gizli yerde sarayım seni

ALIYIM DE GURBET ELDEN SARAYIM SENİ

Telgrafın tellerinden haber var mıdır? Ne haber var ne mektup var kalmışım öksüz ...

Тема сирітства пісень про чужину тісно пов'язана із дунайським хронотопом, в якому так само регулярно трапляються назви "Балкан" та (звідана) "уся Європа" (Balkan, bütün Avrupa):

"Bütün Avrupay gezdim", İbriam Yıldız, Bulgaristan:

Anem BÜTÜN AVROPAY GEZDİM neryede çalıştım anam anam neyrede kazandım benim anam be

Kime çalıştım anam kime güvendim kaldım benim anam be

Anam yedi de sene nere oldum...size taşlar mı attım Balkanlar mı attım.

Benim anam canım anam be bu kadar yazıları bana mı da yazdın a benim anam anam neimede çalıştım anam neimede uğraştım benim anam

Kime çalıştım anam kime kazandım anne benim anam ah ay

Anam yedi de seneler oldum...size taşlar mı attım Balkanlar mı attım

Benim anam canım anam be Bu kadar yazıları bana mı da yazdın a...

Порівняймо урумські пісні про чужину, де зустрічаються такі топоніми, як місце звитяги ізраїльтян (вітхозавітні згадки?), Германія (Germanya), Грузія – Кавказ (Gürcü), Karanid та T'eraspol:

Hara dengiz üstüne..hılıçım yaltray. Stavay saldat degende anem yüred'im haltray.

Тему чужини продовжують наступні записані нами тексти:

1. Yeyip içip yatır edim

Yeşil dolu bir hız d'elir, Seraydı mahmur gözleri mahmur.

D'elme dedim d'itme dedim – Ne'vçün delirsin?

Sizin maale havg.ajıdır – şere düşersin....

Şere düşsen – azbarına, kömersin beni. Hanın ilen tenin ilen yuvarsın beni.

Janım elalım, közüm elalım, hayda varayım?

D'elir de g.urbete, DUYAR DA G.URBETE ÇİĞ.IP D'İTEYİM.

2. 'Anem desem – anem yoh', Гранітне Донецької області:

Zahar adam joyuldu, yurtum kul-veran oldu.

Yalan dünyada d'ezdigim epsi de yalan oldu.

ANEM DESEM ANEM YOH, BABEM DESEM BABEM YOH,

GURBET ele asta düştüm – nedir alım ded'en yoh. .. Az derdim çohçalandı, yüregim ocahlandı.

Yetiş anem yetiş babem mezarım tahtalandı.

Teraspoyın bazarı yendim okop hazarım. Slujbada d'ezen çöllere layih mı edi mezarım?

Як видно з означених пісень, біль розлуки й чужини повною мірою відчуває як вигнанець / заробітчанин, так і його рідні, що марнують дні в чеканні. В піснях про чужину це чуття болю передане через плачі та зойки жінок. У переважній кількості віднайдених нами текстів візуалізується образ матері та знаходить своє повторення у приспіві "мамо, мамо, ой матінко" (anam anasım of anam):

Yangmur yagar yer yaşollar 2рази

Raki içen anam sarhoş olar 2p.

ANAM ANAM canım anam 2p.

seveşirler anam içi canlar 2p.

Koro: Anam anam canım anam 2p.

seveşirler anam içi canlar

Kızılıklar began açar 2p.

Şu beçarlar anam ferah saçar 2p.

Anam anam canım anam 2p.

seveşirler anam içi canlar 2p.

Anam anam canım anam 2p.

seveşirler anam içi canlar 2p.

('Yangmur yagar yer yaşıllar', [2, no. 3]).

Şen Sali, "Daldarda gezeydim", Bulgaristan:

ANAM melmeket melmeket'i gezeydim

Anam delgeli denizeimize bulaydım

Anam a(i)leminden (ş)anlarına ay ninem uzakla
getmeze ANACIM ANAM EY

Benim de kimseziz arkasız dayaksız olan güzel
ainem

Benim aleme el tutanlara el deyenlere ay ninem
g.arada g.arada kör turanları yı atmayız de babam be-
yi canım olan anam of

Anam ben gediюorum anam dönмesten yollara
anam ben gediюorum anam dönмesten yollara

Ay ninem çıkmaz da yollara gediюorum agacım
agam be

N'yaptım beni de be Allah'ım y-ana dayanan iğün
gömül oldu agaları bağları y-ana da y-ana deli de
devriyan oldu anem anem anem

anam babamı anam mezarile çiçekler açar mı anam
çiçekler açar mı

anam babamı tozları cayır cayır mı i kaçar mı kaçar
mı kaçarmı anacım

anam şu da dastan söyleyen anam i Şen Sali yanıм
peşimde kılıç klarnet çılar mı...

Порівняймо урумську пісню з Керменчика: Kökte
siya bulutlar da – bölük bölünden.

O Benim yüreğim de delik delik delind'en.

ANE beni rabetleydi –anda tőşek berilmez.
AYLIANIP BAHSAM T'ERİ DE – VETANIMIZ
KÖRÜNMEZ.

Тема материнської туги, що відразу ж асоцію-
ється із тугою втрати батьківщини, часто йде поруч
із образами туги коханої жінки або полишеної дити-
ни, як в оповіданні про Ашика Гаріба в українських
урумів:

Pare dünya başımıza dar oldu, ey

D'itme – deyin, yar boynuma sarıldı, ey,

(Şahsenem): SEN D'İTERSİN, BEN OTURUP
AG.LERİM EY,

BEK DUVAMNEN SENİN YOLUNU BAG.LERİM EY..

Нерозивно пов'язані у нашому хронотопі також
теми втрати бвтьківщини та сирітства. Наприклад, в
пісні "Урумський шлях" ("Urum Yolu") з Керменчика
Донецької області маємо: Ey bebe çal bedava
atlamaz, hurşum çalsa, oynamaz. YETMİŞ HULAÇ
BOYLARNI DA IRGİP T'EÇER – ATLAMAZ ...

Специфікою румелійських пісень про чужину є
один з чільних образів не самого вигнанця, що по-
трапив в чужі краї та терпить муку виселення, але
його гарної дочки:

"Balkanların gülü", Kardeşler, Kırca, Bulgaristan:

Takmış karanfili sarı saçlarına Benziyor gelişi
sürmeli ceylana

Salınarak yürü saçlarını sürü Balkanların gülü
yavrum senin gibi GÖÇMEN KIZI

Bu ne sevdâ beni süründürdü Aşkın uğruna millete ...

Ahmet İnce, "Anam beni dormuş":

Anam beni de nasıl canım anam güzel anam
doğurdu

egey hiç gülme mi dedim anacım anacım anacım
ana ey pala mı dedin Ahmedim evladım anam be güzel
anam benim anam

anam beni de nasıl da yavrularım da aynın el
sevdanurdu z(c)anım olan anam be ay i

içte gülme mi dedin eeyladım anam de yavrularım
be benim arkam olan kimsesiz olan yavrularım diyen
anam benim garip kalan Ahmed'im

diyen aman aman anam anam anam be ay

nasıl da içmeye yiyip da yavrularım evlatlarım de
ahahay

aynın evden içmeden gene yavrularımın kalbi de
kimselere den ahaman a daaman a be yavrularım
dinledemem z(c)anım anam güzel anam

Дитина – сирота тужить за хворою або ж помер-
лою матінкою або просить її розбудити його в далеку
путь здобувати на хліб та матері на ліки, звідкіля
немає вороття. Часто вона змушена заробляти на
шмат хліба жебракуванням:

'Dertli dertli', Bayram Ali, Bulgaristan:

Kaldırsana beni anam anam kaldır beni anam tatlı
uykularımdan – gideyim yola menin anam,

Çıkarız maneye ekmek parası çıkarıyım anam gaz
kız parası alıyım anam

İn çayların dibine kazan yavrularına

sonrası sana döneyim ilaç parası alayım oğlum

Kaldır beni kaldır anam tatlı uykularımdan gideyim
anam kayınlarımı ana bana ana ana anam

Dertli dertli ağlayayım çayır başlarında çalayım
anam anam ağlayayım dertli dertli anam

Sizlere bunları okuyanlar işte bütün bunları tam
sokak sokak dolaşmışlar

Okuyan Bayram Ali ki Bayram Ali ağlayayım
ziplayım

Bizim çoban Ali'ye garip garip tuz parası verin
ekmek parası verin

Sayın sayın dolaştım dolaştım

Bacaklarımâ kara sular indi bir parça
ekmek için dilendim...

У піснях про чужину та заслання румелійських
турків та урумів Надазов'я почасти зустрічаємо си-
мвол голуба, що приносить звістку про полишену
вітчизну, зокрема, воїнові-призовнику, напр.:
Kazarmanın öğüne, anem GÖĞÜRJEN hondu.
Et'imizin erasına, anem, ayrılmah oldu (Перед казар-
мою, моя матінко, та й сів голуб. А поміж нами, ма-
тінко, та й розлука запала).

Саме ці два традиційні образи – символи – мати
та голуб – й організують хронотоп тюркських пісень
про чужину та вигнання. Це дві ключові теми, що
йдуть одна поруч іншої та розкривають тему покину-
тої вітчизни, що щемить постійною згадкою про доб-
ро та оживається болем за щасливим дитинством.
Символ голуба, що несе радісну вість або прилітає з
краю, де вже не лишилось місця надії, перегукується
із образом голуба в старотюркському героїчному
епосі – дестанах, а також може мати щільні паралелі
із легендою про Ноїв ковчег, що рівною мірою розпо-
всюджена як у православних, так і мусульман.

Серед допоміжних тем, що надають хронотопів
чужини в піснях додаткового значення важкого тягара
чужини, сторонності та перенесених випробувань, є
образи цвинтаря та тюрми, останній з яких являє со-
бою метафору чужини та неволі заслання (заслання
до чужого краю дорівнює заслання, скажімо, до Сибі-
ру), напр.: 50-60 bin jan saldat bir mezara kömdüler

(урум.). Zabitler blen uyuşmayıp Sibire t'ettim. Yedi yaşne bir balag.a janımı sattım.

Таким чином, якщо замислитись над історичним корінням та типологією тематичної організації румелійських турецьких та урумських пісень про чужину та заслання, можна дійти наступних висновків: на усну народну творчість і в тому числі народні пісні порівнюваних обох етносів справили значний вплив конфесійні відмінності тюркських, слов'янських та румейського субстратів, що відіграли роль у їх історичному розвитку. Семантика подорожі до чужини та у заслання пісень не лише віддзеркалює ці історичні реалії, а також лишає місце міфологізованим історичним спогадам. Це підтверджує топоніміка, що окреслює міграційний шлях урумів (Молдова, Крим та Балкан) та румелійських турків (болгарські та сербські селища). В свою чергу, такі больові моменти етнічної пам'яті, збережені в усній та писемній народній творчості, вказує на те, що навіть в умовах етнічної ізоляції народні пісні тюркських народів – тюркю – є кодом збереження етнічної свідомості, національної ідентичності.

Подальше дослідження народних тюркських пісень тюркю про чужину та заслання як текстів із ключовими для етнічної самосвідомості семантиками не лише на румелійському турецькому та урумському матеріалі, але з дорученням піснених текстів більш широкої географії розповсюдження тюркських етносів дозволить не лише накреслити більш детальну картину семантики чужини в тюркській усній народній творчості, але й з'ясувати семантичні відтінки хронотопу батьківщини – чужини, концептів свій-чужий та концепту болю в мовній картині світу означених народів. В цьому полягає перспектива нашого дослідження.

*За матеріалами виголошеної автором, проте не надрукованої доповіді на III Міжнародній фольклорній конференції "Від спільного тюркського минулого до спільного тюркського майбутнього", Баку – Азербайджан, 13-16 листопада 2005 року.

1. Арнаут Ф.І. Становлення і формування жанру гагаузької ліричної пісні // XI Сходознавчі Читання А.Кримського. – Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 2007. – С. 133-135.
2. Аудіозаписи автора, польова експедиція 06-07.2004 р., Бургас – Кирджали – Шумен, Болгарія. Касети 1-3.
3. Аудіозаписи автора, польова експедиція 01-02.2006 р., Маріуполь – Мангуш – Старий Крим. СД 2.
4. Азербайджан Фольклору антології. – Баку: Азербайджан Девлет Нешрияті, 1996. – 258 с.
5. Балканларън голю. Кардешлер. Тамер и Талат Ахмед. – Варна: Музыкална къща "Санрайз Маринов", 2003 (аудіозапис).
6. Орхан Мурад. Ашк. – Пловдив: музикална къща "Тактон", 2002 (аудіозапис).
7. Анам-Анам. Реки от сълзи. – Шумен: "Ритъм Студио", №14587, 2003 (аудіозапис).
8. Гаркавец О. М. Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата: Український культурний центр, 1999.
9. Друга І. Третій міжнародний симпозиум з тюркської фольклористики "Від спільного тюркського минулого до майбутнього" // Східний світ. – К.: 2006, № 1. – С. 199-201.
10. Açıklamalı – Örnekli Türk Halk Edebiyatı. Hazırlayan: Suat Batur. – İstanbul: 1998. – S. 46 – 105.
11. Altınkaynak Erdoğan. Ortodoks Türkler Urumlar. – Ankara, ÜBL Yayınları, temmuz 2005. – 247s.
12. Arnaut Fedora. Performans teorisi bağlamında Gagauz ve Türk halk türkülerinin konu bakımından tasnifi // 13. KIBATEK Edebiyat Sempoiumu . 8-13 Mayıs 2007 .Adana . (13.Міжнародна Літературна Конференція КИБАТЕК . 8-13 Травня 2007). – С.130-135.
13. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu, 'Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə' III Uluslararası Folklor Konfransı. – Bakı – Azərbaycan, 'Səda' nəşriyyatı, 13-16 Noyabr 2005. – 524 s.
14. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı: 2003, III (8). – S. 89-92.
15. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı: 2004, IV (13). – S. 136-151.
16. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı: 2002, IV (5). – S. 64-73.
17. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. – Bakı: 2005, III (16). – S. 11-17.
18. Başlangıçtan günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 8: Bulgaristan Türk Edebiyatı. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997. – 446 s.
19. Gagauz halk türkülleri. Hazırlayan hem basım için sorumlu: Mariya Durbaylo, Lüba Çimpoş. – Moldova, Chişinău: Pontos, 2001. – 171 s.
20. Rıza Mollav. Hayatı ve eserleri: Bilim çalışmaları ve halk edebiyatı derlemeleri, hikayeleri ve tanıtma yazıları. Haz.: Nimetullah Hafız. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. – 437 s.

Надійшла до редколегії 19.11.2008

І.В. Прушковська, канд. філол. наук, асист.

ЕЙДОСИ ЛЮБОВІ Й ВІРИ У ТВОРІ ШЕЙХА ҐАЛІБА "КРАСА І ЛЮБОВ"

Висвітлено питання ейдосів любові й віри у месневі турецького поета-суфія Ш. Ґаліба. Пріділено окрему увагу розкриттю смислів ейдосів суфійського твору.

Article is devoted to the question of the symbols of love and faith in the Turkish poet and sufis mesnevi. In the article attention was granted to exposing the deep meanings of mesnevis symbols.

Творчості великого турецького поета та суфія Шейха Ґаліба присвячена низка праць таких сходознавців, як Б. Айвазоглу, Ш. Акташ, А. Альпарслан, Ш. Аннемарі, А. Ари, В. Дж. Ашкун, Х. Аян, К. Більгегіль, А. Гольпинарли, Г. Ґаврич, Е. Ґібб, А. Ґюрер, А. Х. Джан, М. Джанполат, Е. Джошкун, М. Доган, Р. Екрема, С. Ергун, Г. Іпектен, М. Ісен, В. М. Коджатурк, І. Кутлук, Ф. Кьопрюлю, С. Нюзхет, О. Окай, О. Октай, О. Окумуш, І. Пала, С. Сулейман, Г. Халимоненко, Хаммер, Г. Г. Хатемі, В. Холбрук, В. Челебі та багатьох інших. Упродовж двадцятого століття було видано велику кількість перекладів його творів сучасною турецькою мовою з коментарями, проведено симпозиуми та конференції, присвячені творчому набутку цього великого митця.

Шейх Ґаліб є одним з найяскравіших представників індійського стилю, а також останнім поетом літератури Дивану. Турецький дослідник Садеттін Нюзхет бачить Шейха Ґаліба сильним у касидах, як

Нефі, у газелях – закоханим, як Фузулі. Усі його твори прекрасні, але, шкода, що більшість знає його лише як автора "Гюсн та Ашк". Природно, що його касиди дещо схожі з газелями та касидами Бакі, Нефі, Недіма. Але Ґаліб зміг додати до класичної поезії нову забарвленість та форму [7, с. 15].

Васфі Махір Коджатурк називає вдачу Ґаліба щедрою, блискучою та багатою, а в його стилі бачить наявність різних барв символізму, що є новим напрямком у літературі Дивану [4, с. 535].

Ґалюк Іпектен, аналізуючи творчість поета, зауважує, що він є одним з найкращих поетів літератури Дивану. У його творчості є елемент страждання та муки, що притаманне поетам "індійського стилю". Але за своєю природою Ґаліб – весела душа, його вірші сповнені прагненням жити. Ґаліб не був поетом лише горя та страждань, як Фузулі та Наїлі, у його творчості переплітається смуток із радістю. Він почав писати індійським стилем, щоб додати

нового змісту літературі Дивану і залишити позаду ті традиції, які вже давно набридли [3, с. 27]. Мова Ґаліба є важкою за ту, якою писали турецькі поети у XVIII ст., адже вона мала всі особливості індійського стилю. Зрозуміти основне значення бейтів з першого разу доволі важко [3, с. 28]. Мова поезії Ґаліба передовсім тонка й дотепна. Він знаходив слова з витонченим, глибоким значенням, осмислюючи кожне слово та його місце у бейті. Як і всі поети індійського стилю, він широко використовував іншомовні слова, особливо перські. Помітною у нього є перевага слів з абстрактним значенням, які легко поєднуються зі словами з конкретними значеннями. У творчості Ґаліба, крім тяжіння до індійського стилю, спостерігається також потреба у простонародній турецькій мові. Певна кількість газелей написана ним простою мовою, забарвленою прислів'ями, приказками, діалектами [3, с. 29]. Після Ґаліба вже не було поета, який би міг зрівнятися із його величиною [3, с. 32].

Гасан Гюсрев Хатемі вважає, що Ґаліб протиставив свій метод усталеним традиціям, досяг довершеності свого мистецтва, вийшовши за рамки стилю літератури Дивану [2, с. 97]. Джордж Гаврич також вбачає у творчості Ґаліба символічний місток переходу від класичної до сучасної поезії. На його думку, псевдонім поета – Ґаліб (переможець) промовляє сам за себе. Адже поет, послуговуючись індійським стилем, вніс багато нового у класичну літературу Дивану [1, с. 99].

Турецький літературознавець Іскендер Пала вважає, що "Ґаліб, народившись на світ, одразу ж із першим подихом вдихнув дух ордену Мевлеві, адже вся його сім'я належала до цього ордену. Останній свій подих він зробив уже як шейх (деде) цього ордену. Отже, можна сказати, що це недовге життя між двома подихами Ґаліб цілковито присвятив ордену Мевлеві". У своєму листі до батька з міста Конья, куди поет у 1784 році без відома батьків поїхав до обителі Мевляни для проходження випробувального терміну – чіле, Ґаліб, писав: "Мене забрали звідти, точніше мене забрали від мене самого" [9, с. 162]. Адже батько Ґаліба звернувся з проханням до шейха ордену Мевлеві у м. Конья Мегмета Челебі, який уже призначив поета шейхом, перевести сина до Стамбула, тому що сім'я не може витримати розлуки. Згодом, у 1787 році, Ґаліб все ж таки закінчив Мевлевіхане і по чотирьох роках став Деде Ґалата Мевлевіхане [5, с.220-224].

Він наслідував Джеляледдіна Румі, свого духовного учителя, і наполегливо намагався поєднати у своїй творчості земне та ідеальне, людське й містичне. Шейх Ґаліб, як і всі суфії, намагався пізнати та вирішити силою свого поетичного генія проблему взаємовідносин людини та Бога. Суфізм є важливим складником індійського стилю. У контексті літератури індійського стилю образи й мотиви поєднуються з теорією та практикою естетичного начала у творчості суфійського митця.. Мистецтво суфізму досягло досконалості в Індії, яка тривалий час була країною вищої духовності.

Налаштованість суфійської філософії на любов до істини і знання підносить саму любов до категорії пізнання. У розумінні суфіїв любов – це велике

почуття, за допомогою якого душа людини може наблизитися до Творця. Аналіз дискурсу суфійських поетичних творів виявляє "видиму" – лінгвістичну (зв'язаний текст) та "невидиму" – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру. Суфії напрацювали своєрідні методики передачі знання тим, хто його прагне. Якщо не можна звести образ до логічних понять, то його необхідно перекласти мовою логічних понять. "Краса та Любов" ("Гюсн та Ашк") – це опис нелегкого шляху Любові до осягнення нею краси, це віддзеркалення взаємин між творцем і його творінням. Одночасно з людиною народжується її божественне єство, дійовими особами виступають Краса, Любов, Божественне Слово, Стійкість, Пречистість, Захоплення, особливою субстанцією є сяйво Бога та пророка.

"Гюсн та Ашк" – месневі суфійського спрямування, складний алегоричний твір, яскравий приклад літератури індійського стилю. Цей твір складається з 2041 бейта та чотирьох тардіє. У бібліотеках Туреччини налічується близько 20 рукописів "Гюсн та Ашк" [3]. Твір "Гюсн та Ашк" несе в собі не лише символічне та алегоричне значення, він є сполученням усіх знань класичної літератури та неперевершеним виявом внутрішнього світу людини завдяки використанню індійського стилю. Індійська манера дуже прикрашає твір, надає йому чарівності та таємничості, яка спонукає читачів замислитись над глибоким і неоднозначним змістом. Шейх Ґаліб писав свій поетичний твір "Гюсн та Ашк" у 1782-83 рр. протягом шести місяців. Цей твір можна назвати і сучасною казкою, і поетичним романом. В основі твору лежить тема божественної любові. Про те, що між Всевишнім та людьми може бути любов, каже і Коран: "Аллах створить такий народ, який буде дуже любити, і народ теж буде Його любити." (Маїде, 5/54). Суфії для позначення цієї любові у своїй поезії використовували крім безпосереднього слова любов ще й слово спиртне, натякаючи на сп'яніння від духовної любові [10].

Гюсн благала Ашка, як келих схиляється перед вином... Гюсн була склом у келиху, а Ашк – ніби був у карафі [6, с. 99].

Та красуня, схожа на фею, пофарбувала ноги хною, і келих вина впав до її ніг [6, с. 105].

Коли лампада серця палала, то вино було яскравою олією тієї лампади [6, с. 151].

Слово вино, яке має такі основні значення, як сп'яніння, насолода, колір, розваги, використовувалось поетами-суфіями і для змалювання вуст, щік, сліз коханої, забаганок та пихатості:

Її червоні щоки, схожі на блискучий келих, вихлюпували на сонце осад вина [6, с. 333].

Одразу принесли вино, що п'ється вранці. А та красуня додала ще й живості тому вину (своєю красою) [6, с. 337].

Вина краси стало мало, десь на дні келиха з один ковток [6, с. 367].

Вино часто згадується зі словом келих, яке доповнює образність вина. Також характерними є порівняння вина з басейном, бурхливим безкраїм морем, яке піниться і клекотить:

Чиста таця вина була наче басейн; а келихи, що палали золотом, були наче нарциси, що розквітли у тому басейні [6, с. 337].

Вино у келиху вогняного кольору пінилося і клекотіло. Воно було наче річка і по ньому ходили човни (бульбашки) [6, с. 339].

Підтвердженням того, що слово вино використовувалось суфіями у переносному значенні, є варіативність його використання зі словами, які позначають різні почуття та якості людини: чистота душі, туга, журба, думки, натхнення, дружба:

Вино нестями забрало розум саду, і через це ноги саду були зв'язані ланцюгами протічної води [6, с. 141].

Ашк випив того вина чистоти, і море кохання знову почало вирувати [6, с. 345].

Моя душа ковтула вина туги, а з моїх очей ллються перлини журби! [6, с. 361].

Вино – заборонений в ісламі вид напою. В Османській імперії, особливо у період правління Кануні Султана Сулеймана та Мурада IV, закон про заборону спиртного мав велику силу. Після прийняття ісламу в тюркській літературі спостерігається два напрями у віршованих творах про вино. Один з них – так званий спосіб хайям, коли дійсно писали і мали на увазі справжнє вино, оспівували зібрання та веселощі пияк; інший – суфійський, де вживаються слова "спиртне", "вино", "келих" у переносному значенні. Як зауважують автори "Класичної ісламської філософії" Ібрагім Тофік та Артур Сагадеев, "...дуже часто непідготовленому читачеві важко зрозуміти, що то воно за вино та сп'яніння, про яке йдеться у суфійській поезії" [11].

Слово "спиртне" (*hamr şerab*) у суфійській літературі має багато образів і пов'язане з такими лексемами, як "келих", "виночерпій", "кав'ярня", які у свою чергу системно пов'язані і вживаються для точного розуміння одного з них. У перші роки поширення впливу ісламу слово "іçki" (спиртне) не мало іншого значення, крім основного. Поети-суфії почали використовувати це слово набагато пізніше, одним із переносних значень для суфіїв було духовне сп'яніння, другим – любов до Аллаха. Суфії проводили паралелі між словами "спиртне" та "любов":

У літературі Дивану можна зустріти безліч синонімів для позначення вина, як наприклад:

Ab-ı engur (сік винограду), *Ateş-i seyyade* (червоне вино), *bade-i gülğün* (червоне яскраве вино), *bade-i sadsale* (вино 100-річної витримки), *bade-i nuşin* (вино, яке легко п'ється), *bıkr-ı ruşideru* (вино, пляшка з яким ще не відкрита), *bıkr-ı meşşata-i hazan* (вино, яке ще не починали пити), *bintül-ineb* (виноградна дівчинка), *duhter-i rez* (виноградна дівчинка), *dide-i horos* (червоне вино), *hup-ı kebuter* (кров голуба), *kümeýt* (темно-червоне, практично чорне вино), *meu-i hamra* (червоне вино), *meu-i rıvak* (чисте вино), *müselles* (вино, яке кип'ятять, поки не залишиться 1/3 об'єму), *pebiz* (вино з фініків), *rah* (вино), *mül* (вино), *sahba* (червоне вино), *sabuh* (вино, яке п'ють, щоб позбутися ранішнього сонного стану), *salsal* (солодка вода, вино, яке легко п'ється), *sıf* (вино без додавання води), *şerab-ı gumtani* (вино гранатового кольору), *şarab-ı tahur* (чисте вино, вино раю), *şarab-ı tehud* (єврейське вино: вважалось, що євреї потайки

пили вино, тому на вино, яке й інші люди п'ють потайки кажуть саме "єврейське вино") Назва вина асоціюється з різними кольорами: від білого (колір раки) до яскраво-червоного (колір вогню, колір крові) та темно-червоного (колір рубіну):

Як тільки чашник починав докоряти, колір вина перетворювався на колір раки [6, с. 341].

Вино було однакового кольору зі сходом сонця. А келих трояндового кольору копив губу перед місяцем [6, 337].

Вино – кров павича, давало різнобарвну насолоду [6, 337].

Іноді вино називають також шербетом:

Я – полонений горя та вогню розлуки; дай мені шербету стільки, наскільки пульсує моє серце [6, с. 183]!

Невід'ємним від теми вина в суфійській літературі є образ келаря. В уявленні суфійського поета виночерпій є коханою [8, с. 421]. У месневі Шейха Ґаліба головний герой твору Ашк неодноразово звертається до келаря (коханої) з проханням про допомогу, порятунок:

Келарю! Будь милостивим, я нічого не тямлю; дай мені забути про все, мої ноги зв'язані путами [6, с. 127]!

Дай вина, тому що це біда, з якої немає виходу; морю слів немає краю [6, с. 127].

Бережися мого серця, що розбилося на шматки; тримай атласове покривало подалі від нашого палаючого вогню [6, с. 129]!

Коли пророк Мухаммед розкрив Алі свою таємницю любові до Бога, Алі, не стримавши почуттів, які його переповнювали, пішов до сліпого колодязя, що знаходився за Меккою, і розповів цю таємницю йому. Вода в колодязі, почувши цю таємницю, завирувала і вилілась через край. Там, де розлилася вода, виріс очерет. Вівчар, який проходив повз колодязь, зрізав очеретину, зробив у ній отвір і почав дути. Музика, яка лилась з очеретини, радувала серця людей і розповідала їм про любов до Аллаха; ней став джерелом натхнення. У літературі Дивану назва цього музичного інструменту зустрічається дуже часто [8, с. 390].

Ця людина з великими достоїнствами своїм щедрим подихом оживила мене, як ней [6, с. 53].

Ті, хто прагнув його, стогнали, наче ней, а від нього чули: "Ти мене не можеш побачити" [6, с. 119].

Ней має лише один аршин завдовжки, але він дуже мелодійно звучить. Тих, хто грає на неї, називають нейзеном або наї.

Окрім нея також згадуються й інші музичні інструменти, які певним чином відображають почуття закоханого Ашка та символізують мелодійність, благозвучність.

Мансур або шах-мансур – різновид нея:

Тардіє 3: О горе, стиснув моє горло шах-мансур [6, с. 295];

Нехай той келих трояндового кольору зведе нас з розуму, зробить нас співзвучними з мансуром [6, с. 315].

Канун – музичний інструмент.

Його колір такий самий, як трояндовий колір кривавих сліз; рухи його тіла благозвучні з кануном розмови [6, с. 309].

Ребаб – різновид лютні (старовинний багатострунний щипковий музичний інструмент)

Тардіє 1: Насамкінець в зібранні горя ти ребабом станеш [6, с. 81].

Ченгін – музичний інструмент викривленої форми

Чи можна взагалі Невізаде порівнювати з Нізамі? Чи можна ченгін взагалі порівнювати з Кораном? [6, с. 177].

Серце. До нього завжди звертається закоханий, розмовляє з ним, ділиться своїм горем; це птах, який годується горем та проблемами. Серце стає щасливим від мрій про кохану або змученим від її забаганок. Серце завжди змучене горем та стражданнями, знедолене, бідне. Замість слова серце часто використовується слово язик.

Було видно, що серце Гюсн обливається кров'ю, а серце Ашка – як камінь [6, с. 99].

Бажання Гюсн перебували за межею можливо-го; а те, що було на серці в Ашка, було прихованим [6, с. 99].

Іноді Ашк пильно дивився навкруги, але через це у кокетки (Гюсн) серце розривалося від здивування і ревності [6, с. 99].

Якщо кохана є падишахом, то закоханий є армією страждань, яка руйнує країну серця. Кохана є гостем у палаці серця. Цей палац також іноді представлений словами трон, зібрання. Серце закоханого оселилося на волоссі коханої. На кожному кінці волосинки висить серце закоханого. Через те, що серце ночами страждає, воно є пораним, хворим. Ліками для цього серця є уста коханої. Серце закоханого може бути поранене поглядом-стрілою коханої. Байдужість коханої робить серце закоханого божевільним. Волосся коханої є пасткою, а серце закоханого – пташкою, яка, незважаючи на свої бажання, потрапляє у ту пастку, пастку горя та страждань. Коли серце закоханого палає, наче вогонь, то очі своїми сльозами намагаються той вогонь загасити. Серце є жертвою, яку вирощують, щоб принести на свято зустрічі з коханою.

Закохані були у тому стані, коли серце розбите, як руїни присягання; їхнє життя згасало і зникало, наче водяні бульбашки, що лопаються [6, с. 121].

У неї було без ліку слів, щоб висловитись, але, коли вона писала, її серце майже обливалось кров'ю [6, с. 189].

Іноді серце асоціюється з келихом, тому що воно, як і келих, сповнене червоною, наче вино, кров'ю і може у будь-яку мить зламатися. Або ж додається ознака сп'яніле, але не від вина, а від любові:

Сп'яніле серце вийшло з-під контролю, та розум вгамував море розмов [6, с. 23].

Келих серця розлетівся на сотні уламків, що простягнулись на закам'янілому шляху [6, с. 371].

Іноді стогін серця символізує ней. Через те, що серце закоханого разом із душею постійно переслідують кохану, вони символізують подорожнього і караван. Як вважають суфії, серце – це дзеркало, в якому відображається Аллах, тому в літературі тасаввуфу символ серця є одним з найважливіших символів [8, 186-187].

Душа – життя, серце, єдина готівка закоханого, за яку він намагається купити любов коханої. Якщо кохана відвертається від нього, то це ніби душа покидає тіло. Губи коханої мають особливість оживляти і привносити душу, так само і слова, які ллються з її вуст. Закоханий може принести в жертву свою душу заради

коханої, навіть якби душ у нього була тисяча, він не роздумуючи, віддає би їх за кохану. Особливість пророка Ісуса оживляти мертвих і слово душа часто асоціюється з ім'ям Ісуса, навіть кохану можуть називати Ісусом [8, с. 96].

Усе, що вони продавали, було товаром душі; а те, що вони отримували як плату – горінням душі [6, с. 69].

Коли цей красень спав у колисці, його душа набиралася сили [6, с. 85].

Обличчя – осередок краси в суфійській літературі, як правило, рожевого кольору – так само, як і щок. Через це слово обличчя іноді зустрічається в літературі замість слова щок. Обличчя є центром уваги, на який коханий не може надивитися.

Скільки розумних, подивившись на її трояндове обличчя, казали: "Барекаллах" (О Боже, яка краса!) [6, с. 113].

Крім цього, обличчя світле і сяє – "місячнолик". Обличчя, як і місяць, може показатись, а може і сховатись. Воно є місячним світлом у ночі чорного волосся. Іноді ж обличчя своєю яскравістю символізує сонце, день, ранок, світло. Якщо обличчя символізує сонце, то сльози закоханого є зорями.

Коли її тінь сягнула місячного світла, то вона почала піднімати хмару "Ахив", доки та не прикрасила обличчя коханого [6, с. 133].

Вона безмовно зітхала і, піднявши покривало з обличчя, бачила світле обличчя коханого в темряві [6, с. 133].

Обличчя коханої з пушком на щоках нагадує місяць із плямами на ньому. Обличчя бере своє світло від одного з імен Аллаха – "Краса". Ось це сяє обличчя коханої знищує темряву в серці закоханого.

Коли обличчя коханої символізує свічку або скіпку, якістю обличчя є світло, а закоханий стає нічним метеликом, який згоряє у полум'ї свічки або скіпки. Іноді обличчя символізує воду або дзеркало завдяки своїй яскравості і чистоті. Коли обличчя символізує Малу Азію, то волосся коханої – наче місто Шам (чорне, кольору ночі), локони – наче Китай (закручені, хвилясті), а обличчя – Мала Азія, адже там проживають люди зі світлим кольором шкіри.

Він – наче ртуть, але з обличчям вогню [6, с. 305].

Вогонь зробив обличчя Ашка ще привабливішим. Воно було наче сонечко, сяйво якого віддзеркалювалось у кривавій воді зорі [6, с. 325].

Губи (уста) – один з центрів уваги поетів. Губи символізують красу своєю формою, кольором, родимкою, пушком навколо, промовлянням, словом. Своєю округлою формою і червоним кольором символізують вино, келих, виночерпія, іноді чорнильницю або шкатулку, в якій зберігаються перлини. Іноді губи символізують ліки для коханого. Своєю солодкістю іноді символізують цукерки, халву, фініки. Жорстокість слів, які губи можуть промовляти, символізує отруту [8, с. 203].

Там солодкі уста Гюсн усміхались Ашкові, ніби Шірін давала життя Фергаду [6, с. 95].

Гюсн із солодкими устами перекинулася на папу; кохана почала поводитися, наче закохана [6, с. 97].

Іноді уста можуть стати живою водою, яка повернула до життя закоханого, іноді символізують таємницю. Уста маленькі, наче крапка, символізують невидимість, фантом, недосяжність [8, с. 310-311].

1. Gawrych G.W. Şeyh Galib and Selim III. Mevlevilism and the Nizam-i Cedid // International journal of Turkish studies. – 1987. – Vol. 4, No 1. – P. 91-114. 2. Hatemi H.H. Şeyh Galib devri bilim ve kültür çevresi // Şeyh Galib kitabı. – İstanbul: Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995. S. 45-50. 3. İpekten H. Şeyh Galib. Hayatı, sanatı, eserleri. – Ankara: Akçağ, 2005. – 150 s. 4. Kocatürk V.M. Edebiyatı tarihi. – Ankara: İnsan yayınları, 1964. – 710 s. 5. Mengi M. Eski türk edebiyatı tarihi. – Ankara: Akçağ, 2000. – 406 s. 6. Nur Doğan M. Hüsn ü Aşk. Metin-nesre çeviri- Notlar ve açıklamalar. – İstanbul: Ötüken, 2003. – 420 s. 7. Nüzhet S. Şeyh Galib. – İstanbul: Kanaat

kütüphanesi, 1932. – 150 s. 8. Pala İ. Ansiklopedik Divan şiiri sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2004. – 638 s. 10. Pala İ. Galip vardır Şeyh Galib'den içeri // Şeyh Galib kitabı. – İstanbul: Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995. – S. 161-170. 11. Saraç Y. Tasavvuf edebiyatına ait temel bir metin ve Türk edebiyatına yansımalar // Türk dili ve edebiyatı dergisi. Cilt XXX. – İstanbul: İstanbul üniversitesinin matbaası, 2003. – S. 449-450. 12. Taufic İ., Sagadeev A. Classical islamic philosophy: transl. from Russian. – Moscow: Progress publishers, 1990. – 350 p.

Надійшла до редколегії 17.11.2008

Алі Риза Озуйгун, викладач

ЖАНР СІЯСЕТНАМЕ В ЛІТЕРАТУРІ ДИВАНУ

У статті дана характеристика сіясетнаме як жанру, твори якого покликані дати поради стосовно управління державою заради досягнення всезагального добробуту. Визначена еволюція жанру та його концептуальні підвалини. Наведена класифікація сіясетнаме за адресатом на призначені для володарів та везирів. Зроблений аналіз змістової структури типового сіясетнаме, окреслена проблематика сучасної класифікації та дослідження сіясетнаме.

In this article description of siyasetname is given as to the genre works of which the called dates of advice in relation to a government for the sake of achieving universal welfare. The evolution of genre and his conceptual foundations is certain. Classification of siyasetname is resulted after an addressee on intended for possessors and vezirs. The analysis of semantic structure of typical siyasetname is done.

Сіясетнаме (Книга з управління) – це жанр морально-дидактичних творів у східній та ісламській літературній традиції, покликаних навчити володарів мистецтву управління.

Історичні джерела повідомляють, що завдяки притаманним їм властивостям, з моменту появи тюрків на історичній арені й до нашого часу ними були створені багато держав. Після прийняття ісламу у X ст. н.е. тюрки стали активно розвивати мусульманську культуру, що й наклало свій відбиток. Державна структура Османської імперії мала характерні риси мусульмансько-тюркського суспільства, і це дозволило за короткий час їй посісти належне місце в історії серед інших державних утворень, що стало можливим завдяки чіткому функціонуванню державних структур інакшій законодавчій базі. Лише після XVII століття разом із занепадом цих структур стало спостерігатися й падіння держави. У цей період жанр сіясетнаме набув нової популярності, адже правителі й вчені, з метою попередити занепад і повернути країні колишню славу, саме у жанрі сіясетнаме стали створювати твори, у яких пропонували поради щодо управління державою. Таким чином, цей жанр посідає окреме місце не лише в східній чи ісламській, а й в турецько-османській літературній традиції. Утім, з огляду на відносну молодість української тюркології, прозові жанри літератури дивану, у тому числі й жанр сіясетнаме, ще не стали предметом ретельного дослідження. У даній статті розглядається становлення, структурно-змістове наповнення жанру сіясетнаме.

Значення терміну

"Сіясет", будучи за походженням арабським терміном, першопочатково вживався на означення кінництва, мистецтва керування кінськими. Надалі семантичне поле слова "сіясет" увібрало у себе такі значення, як управління державою, покарання, смертна кара, політика, дипломатія, вдале ведення справ тощо. "Наме", перське за походженням слово, яке означало писання, лист (у тому числі й любовний лист), книгу, журнал. У постпозиції до іншого слова позначає вид твору, наприклад, "Сакинаме" (Книга про виноробство), "Газа-

ватнаме" (Книга про зв'язи), "Сурнаме" (Книга про долю) та ін.

У назві жанру сіясетнаме перша частина "сіясет" несе значення "уважне спостереження" і має конотатом уміння правити народами із піклуванням про них, вживаючи для цього усіх необхідних заходів. Феріт Деведжіоглу дає наступне визначення жанру сіясетнаме: самостійний жанр літератури, дидактичний твір у прозовій чи поетичній формі, у якому містяться поради державним діячам щодо ведення державних справ і справедливих відносин із народом [1, с. 11]. Іскендер Пала в "Енциклопедичному словнику поезії дивана" означив сіясетнаме як "загальну назву морально-дидактичних творів у східній та ісламській літературі, у яких містяться повчання правителям держав стосовно мистецтва управління" [2, с. 442].

У давній східній класифікації наук відомості з галузі політики й управління народом посідали місце серед "гікмет-і амеліє" (знання про життя). Водночас, одне зі значень терміна "сіясет" – покарання винного за законами шаріату ("сіясет-и шерійє"), відповідно, місце проведення цього покарання називається "сіясет-и г'ях". Спираючись на це, проф. Аг'яг Сирри Левенд зазначає: "З цієї точки зору, слово "сіясет" розкриває поняття ведення справ за шаріатом, визначення покарання за правилами шаріату. Подібні твори носять назву "Сіясетнаме" [3, с. 168]. Однак помилковим є переклад "сіясетнаме" лише як "кримінальний кодекс" [4, с. 462], адже значно звужує змістове поле терміну.

Тема "ідеального правителя" – втілення вищого й всезагального блага – з давніх давен актуальна в державах східної цивілізації. Так, в зороастрийських дидактичних андарзах (повчаннях) містяться поради щодо мудрого управління державою і правила поведінки вищої аристократії, які потім вплинули на певну частину арабської літератури. В останні періоди правління Сасанідів були написані такі книги повчань правителям, як "Андарзнаме" та "Пендзнаме". Ці твори в ісламську добу були перекладені арабською мовою, трактовані у зв'язку з аятами Корану й хадісами Пророка, були адаптовані в мусульманську культуру. Вони більш ніж

принципово наповнювали значенням мистецтво управління й написані у теоретичній площині вченими, а в практичній – особисто з боку управлінців. В один ряд з "Андарзнаме" та "Пенднаме" можна поставити "Келіле й Димне" (санскритом – Панчатантра), перекладене в 750-х роках Абдуллагом ібні ель-Мукаффі. У VIII столітті в Халіфаті збільшилася потреба у книгах, які трактують питання управління. Звідси – посилена увага до літератури пеглевійського андарзу, що знайшло своє відображення у творах Ібні ель-Мукаффі, Бейгакі, Ібні Кутейбі та ін., сприяло виникненню величезного комплексу літератури типу трактатів з етики, роздумів про права та обов'язки носіїв влади. У створенні концепції "ідеального володаря" брали участь і мислителі-філософи, хроністи, поети, зокрема, Фірдуосі, Табарі, Бал'амі, Нізамі, Шарафаддин Алі Язді, Джамі, Навої та ін.

Однак, не всі ці твори можна віднести до жанру сіясетнаме. Наприклад, проф. Агмет Угур зазначає, що в епосах, зокрема, у формі фабул, розкриваються ідеї щодо управління й політики [5, с. 2]. Однак, ці твори не належать до сіясетнаме. Стосовно "Каліле й Димне" проф. Левенд зауважив наступне: "Незважаючи на те, що цей твір написаний з метою дати настанови правителям, він не є сіясетнаме" [3, с. 172]. І у цьому погляді А.С. Левенда та А. Угура не збігаються. Зрозуміти критерії визначення належності твору до жанру сіясетнаме, застосовані А.С. Левендом, допоможе такий приклад: аналізуючи твір "Les Aventures De Telemaque" французького автора Фенелона (помер 1715 р.), який як вихователь внука Луї XIV-го герцога Бургундського дає поради по управлінню і одночасно піддіє жорстокої критиці політику свого часу, А.С. Левенд не визнає його за сіясетнаме, адже твір, в основному, є пригодницьким романом [3, с. 172].

Еволюція жанру

У цій роботі розглядаються сіясетнаме, написані арабською, перською та турецькою мовами, які належать східній цивілізації та ісламській культурі. У перших працях цієї галузі помітний значний вплив ідей Платона й Аристотеля щодо розуміння держави, тому слід цьому приділити окрему увагу.

Твори Платона й Аристотеля присвячені системі управління й формі держави Давньої Греції. На думку Платона (пом. 347 р. до н.е.), суспільство поділяється на керованих і тих, хто керує. Лише освічені, справедливі й добродішні особи мають керувати державою або знаходитися поруч із правителем. Ці якості показують дорогу й керованим, допомагають впоратися з їхньою нестриманістю. Для Платона будь-яка форма держави є прийнятною. Його універсальний рецепт ідеального правління полягає у тому, що або правитель має бути філософом, або філософи мають керувати державою. В іншому випадку ані для держави, ані для народу щастя не буде [5, с. 108].

Політична концепція Аристотеля (пом. 322 р. до н.е.) більш конкретизована. На думку Аристотеля, держава – це найвища політична форма суспільства. Найпримітивніша форма суспільства – це сім'я. Рабство для Аристотеля є необхідним елементом економіки. Доброю формою правління

філософ визнавав монархію, аристократію та республіку. За Аристотелем, держава має виконувати три функції: законодавчу, управлінську й судову. Таким чином Аристотель чи не вперше поділив владу на гілки відповідно до функцій [3, с. 176].

Третім і чи не найважливішим джерелом, яке визначало концепцію османських сіясетнаме, є іслам. Як у Корані, так і в хадісах Пророка (Сунні) є багато вказівок на політичні теми. Зокрема, щодо поваги до володаря, справедливості, чесності, відповідальне ставлення до народу, шкоді хабарництва і т.ін. Однак, першопочатковою темою в ісламі є керування. За умови, що джерелом для мусульманських філософів були твори Платона й Аристотеля, критерієм і мірилом запозичення був іслам. Тому сприяла й інтегрованість політики в систему релігійних знань, характерна, за Платоном й Аристотелем, для системи наук Давньої Греції.

Першим філософом, який зробив спробу синтезу особистих думок з поглядами давньогрецьких філософів у питанні мудрого управління державою і, на думку А.С. Левенда, спромігся пов'язати їх логічним висновком, є Фарабі Абу Наср Мегмет бін Мегмет бін Тарган Узлук (пом. 950 р. н.е.) [3, с. 176]. У Фарабі було багато послідовників, завдяки чому ідеї Платона й Аристотеля знайшли своє відбиття у багатьох інших працях даної тематики.

Однак, окрім політономічної концепції, синтезованої Фарабі на ґрунті поглядів Платона й Аристотеля, у жанрі сіясетнаме існує ще й течія, яка сформувалася під іранським впливом. Зразком для творів цієї течії є східна (індо-іранська) література. Зокрема, твори "Келіле й Димне" Ібні Мукаффі, "Кітабу'т-тадж" Джагіза, "Кябузнаме" Кейкавуса і, зрештою, "Сіясетнаме" Нізамюльмюлька. Саме ці твори обиралися зразком для наслідування у написанні пізніших творів. Проф. А. Угур вважає, що тюркське політичне життя природним чином започатковувалося цими творами [5, с. 5].

Поруч із цими творами слід згадати й працю "Кутад'у Біліг" ("Знання, які дають щастя"), яку в XI столітті написав Юсуф Гас Гаджіб Баласагунський. Деякі дослідники, зокрема проф. Решіт Рагметі Арат, визначають "Кутад'у Біліг" як перший тюркський твір у жанрі сіясетнаме [6, с. 13]. Вплив цього твору на тюркське політичне життя важко переоцінити. Баласагунський Юсуф Гас Гаджіп мав на меті навчити правителів, чиновників та простий люд моральності, дати їм ті знання, які зроблять їх щасливими. Водночас, у творі реалізована ідея спадковості політичного та управлінського досвіду. До того ж, "Кутад'у Біліг" була написана східно-тюркським діалектом гаганіє (чагатайська мова).

Твори у жанрі сіясетнаме наступних століть були написані перською та арабською мовами. У першу чергу, це "Бостан ве Гюлістан" шейха Саді, "Насігатуль-Мюлюк", "Агяк-и Несір", "Едубю'д-дунья ве'д-дін", "Негджю'с-сюлюк фі сіясеті'ль-Мюлюк", написані Газалі. Наступними роками зацікавлення цією тематикою не зменшувалося. У XIV столітті були створені такі твори, як "Кензю'ль-Кюбера" Шейхоглу Мустафи, "Рюмюзю'ль-Кюнуз" Ібні Іса Саругані Акгісарського, "Насігат-и Султан Мурат" султана Мурата II, "Еніс-юль-Джеліс" Касим бін Шейхі аль-Гафиз Анкарьсько-

го, "Міфтагю'ль-Адль" Гаджиоглу Гюсамеддіна тощо. У роки розквіту Османської імперії кількість подібних робіт росла, і еволюція жанру сіясетнаме тривала.

Змістовий комплекс сіясетнаме

Стисло окресливши історію розвитку жанру в Османській імперії, зупинемося на змістовому компоненті й розглянемо теми, які розроблялися у сіясетнаме. Метою авторів сіясетнаме було винайдення рецепту ідеального управління державою заради загального добробуту. Ідеєю творів є вироблення порад у мистецтві управління володарям. Тому сіясетнаме мали адресатами, переважно, султанів та везирів, однак, у загальному значенні, були спрямовані до всього суспільства. У цих творах окреслюються риси, які мають бути притаманні правителям, перераховуються підвалини й умови функціонування держави, пояснюється стан народу й суспільства, наводяться приклади наслідків поганого управління. Звернені до володарів, ці твори мають відповідні назви: "Насігату'ль-Мюлюк" (Настанови правителям), "Тугфету'ль-Мюлюк" (Подарунки володарям), "Загірату'ль-Мюлюк ве'с-селятін" (Яким має бути володар і султан), "Енісіюль-Мюлюк" (Супутник володаря), "Гюлішен-и-Мюлюк" (Трояндовий сад володарів) тощо. Однак, серед сіясетнаме були твори, спрямовані на везирів та емірів. Зазвичай, у них розглядалися теми потреби у везирях, умови, повноваження, діяльність, обов'язки перед народом, ставлення до народу, наводилися приклади кращих везирів і поради для тих, хто вирішив присвятити життя цій посаді. У назвах творів цієї групи зустрічаємо вказівку на реципієнта: "Насігату'ль-Вюзера" (Настанови везирям), "Гадіка-тю'ль-Вюзера" (Сад везирів), "Мір'ату'ль-Вюзера" (Дзеркало везирів) тощо. До цього переліку можна додати ще й твір Люфті паши "Асафнаме". У цих працях робиться наголос на те, що управління державою – це мистецтво хоч і почесне, але й, водночас, складне.

Поруч із зазначеними групами сіясетнаме є й інші, які охоплюють ширше коло питань, серед яких, наприклад, служіння Богу, суфізм, сутність всесвіту, типи людей, справедливість, корупція тощо.

Аналіз значної кількості творів дозволив проф. Аг'яг Сирри Левенду вивести перелік тезисів, характерних для типового сіясетнаме. Наводимо їх перелік за автором [3, с. 170]: 1. Правителі – це улюблені й щасливі раби Всевишнього, гідні Його милості; 2. Народ – це люди, передані Богом на піклування правителів; 3. Основа султанату (управління) – справедливість. Сміливість і щедрість – це стовпи, на яких тримається влада; 4. За цінний дар управління володар має заплатити справедливістю до підданих і підлеглих; 5. Умови управління державою, риси характеру, гідні володаря; 6. Риси й цінності, які мають бути притаманні володарю; 7. Регламентовані релігією й мораллю особливості: милосердя, співчуття й милостивість; 8. Якості, яких слід уникати: насилля, пиха й зверхність; 9. Чому корисно радитися з оточенням; 10. Радники й оточення правителя; 11. Державні справи мають доручатися фахівцям; 12. Перевірка ступенів; 13. Поради щодо майна й казначейства; 14. Статус підданих і підлеглих; 15. Статус землевласників; 16. Ставлення правителя до везирів, суд-

дів та мудреців; 17. Взаємини правителя з народом, ставлення до скарг; 18. Володар і військові. Своєчасна виплата зарплатні; 19. Гноблення народу керівниками; 20. Прокляття народу може зруйнувати матеріальні підвалини держави; 21. Службовці; 22. Покарання за шариатом; 23. Взаємовідносини з іншими державами; 24. Необхідні заходи щодо ворога; 25. Підпорядкування закону й традиціям; 26. Ведення справ; 27. Стан палацу; 28. Прислуга; 29. Основи управління державою; 30. Причини падіння держав.

У продовженні свого дослідження А.С. Левенд наводить перлік тезисів, які розкриваються у книгах повчань везирам й емірам: 1. Якості, які мають бути притаманні везирам та державним службовцям, – терпіння, справедливість, щедрість й милостивість; 2. Риси, яких слід уникати, – жадібність, мстивість, насилля й злопам'ятливість; 3. Функції везирів та їх діяльність в управлінні державою; 4. Обов'язки державних осіб перед правителями: бути відданим, не приховувати правду, підкорюватися; 5. У державних справах не розголошувати власної позиції; 6. У великих справах та підприємстві радитися з компетентними людьми; 7. Повністю віддаватися роботі, але не боятися її втратити; 8. Піклуватися про сиріт; 9. Безумовно підкорюватися законам шариату; 10. Стежити за станом країни та державних кордонів; 11. Мати тісний контакт з яничарами та кіннотою (сіпагі); 12. Контролювати економічний стан заселених земель; 13. Простягати руку допомоги, задовільняти справедливі вимоги народу; 14. Захищати честь підданих і підлеглих; 15. Уникати хабарництва; 16. Приділяти увагу фінансуванню військових; 17. Вживати необхідних заходів для впровадження реформ.

Порівняння змістового комплексу сіясетнаме для володарів та везирів дозволяє, з одного боку, проводити паралелі, з іншого – говорити про зрілість політичної системи управління й функційне розділення влади. Поза сумнівом, усі сіясетнаме не можуть містити усі ці відомості. Поруч з глибокими ретельними працями серед сіясетнаме є простіші й поверхневіші.

Проблематика класифікації сіясетнаме

У сіясетнаме містяться поради з виховання, тому жанр належить до дидактичної літератури. Для народу, який представляється у творі як община (мається на увазі ісламська умма), головним джерелом знань є релігія. Отже, головним аксіологічним критерієм у сіясетнаме є іслам, тому твори насичені аятами з Корану, гадісами Пророка та притчами. Моральні норми визначаються Кораном та Сунной. Головними темами є справедливість, мужність, героїзм та щедрість, на ґрунті яких у сіясетнаме розкриваються політичні ідеї Османського періода. Хоч з цієї точки зору сіясетнаме можна розглядати в системі богослів'я, однак, дидактична спрямованість творів переважає.

Оскільки сіясетнаме написані з метою дати пораду правителям, везирам та державним службовцям, їх, як правило, можна поставити в один ряд з насіхатнаме (книгами порад). Спорідненість жанрів підкреслюється й тим, що багато з сіясетнаме мають у своїй назві слово "настанова": "Несайгю'ль-Мюлюк" (Настанови правителям). Повчання правителям знахо-

дять своє місце і у деяких месневі. Наприклад, третю частину месневі "Гайретю'ль-Еббар" Навої також слід розглядати у межах цієї теми.

Проф. А. Угур класифікував дидактичні твори за метою й темою наступним чином: загальна дидактика, сіясетнаме (керівництва з управління), насігатнаме (книги настанов), твори істинного шляху, фютюветнаме (книги про ремісницькі цехи), афоризми, переклади "Кябуснаме" та "Каліле й Димне", повчальні анекдоти, оповідання й приказки [5, с.8].

Визначення жанрової приналежності творів до сіясетнаме ускладнюється специфікою їх створення. Виникненню значної кількості сіясетнаме у XVII-XVIII століттях сприяла загальна суспільно-політична ситуація, яка склалася в Османській імперії: часи розквіту змінилися стагнацією, а згодом, і занепадом держави. Така ситуація непокоїла багатьох вчених і державних діячів, які шукали виходу з кризи й подавали свої проекти на розгляд володарів. Ставалося й так, що володар звертався до компетентної особи з певним питанням, замовляючи написання трактату чи проекту. Усі ці твори мали на меті вироблення порад в управлінні державою, а отже, мають ознаки жанру сіясетнаме. Саме те, що часом важко провести межу між сіясетнаме, проектами й законами, становить певну складність дослідження даної тематики. Те, що один автор називає "сіясетнаме", у іншого може бути "ляіга" (проект) чи "кануннаме" (законом). За основу класифікації також не можна взяти й тематичний аспект: жодний твір сіясетнаме або насігатнаме не може бути пов'язаний лише з однією темою. Навіть, коли є можливість визначити превалентну тему, у творі зустрічається ряд досить вагомих другорядних тем.

Разом із цим у даному питанні існує комплекс бібліографічних проблем: у картотеках один і той же твір фігурує під різними назвами. Плутанина у назвах спричиняє безпідставне збільшення кількості аналізованих творів, вводить дослідника в оману й уповільнює роботу. Причиною цієї ситуації є використання авторами на власний розсуд різних мов (арабської, перської та турецької). Додатковим ускладнюючим фактором слід назвати часте використання авторами однієї й тієї ж назви для своїх робіт. Однією з таких поширених назв є "Насігату'ль-Мюлюк" (Настанови правителям). У даному випадку, якщо ім'я автора є невідомим, то визначити одразу справжній зміст книги досить важко. До того ж, слід відзначити численність творів сіясетнаме: вже Бур-

сали Мегмет Тагір (1861 р.н.) у своєму творі "Сіясете Мютеаллік Асар-и Ісламіє" перелічив назви 172 авторських творів й перекладів у жанрі сіясетнаме Османського періоду [2, с. 443]. Однак, як А'яг Сирри Левенд, так і Агмет Угур у своїх працях, присвячених сіясетнаме, виходячи з досвіду досліджень політичних творів західного та ісламського світів, пропонують універсальний підхід до бібліографічної класифікації сіясетнаме, який ґрунтується на врахуванні хронології, імен авторів та вказуванні місця знаходження рукописів.

Таким чином, у даній статті дана характеристика сіясетнаме як жанру, твори якого покликані дати поради стосовно управління державою заради досягнення всезагального добробуту. Причиною виникнення та подальшого розвитку жанру стала необхідність управління великою та багатонаціональною державою. Визначена еволюція жанру та його концептуальні підвалини. Наведена класифікація сіясетнаме за адресатом на призначені для володарів та везирів. Зроблений аналіз змістової структури типового сіясетнаме. Отже, у сіясетнаме описувалися якості, якими має бути наділений володар, умови та закони існування держави, її політичне й соціальне життя, розповідалося, якою має бути ідеальна держава і наводилися наслідки поганого управління. З опорою на релігію, в сіясетнаме розповідалися закони функціонування війська й фінансових установ, звичаї та традиції суспільства. На прикладах, узятих з Корана, Сунни та історії, описувалися біди, до яких призводило керування недосвічених, неосвічених володарів та везирів-тиранів. Водночас, у сіясетнаме прояснювалися різноманітні поняття, такі як виховування тварин, обов'язки губернатора, управління, покарання, смертна кара, діяльність, дипломатія тощо. У статті окреслена проблематика сучасної класифікації та дослідження сіясетнаме.

1. Devecioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. – Ankara: Aydın, 1993.
2. Pala İ. Divan Şiiri Sözlüğü. – Ankara: Akçağ, 1993.
3. Levend A. S. Divan Edebiyatında Siyasetname. – [TDAY, Belleten, 1962] Ankara, 1993.
4. Книга законов султана Селима I. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1969.
5. Uğur A. Osmanlı Siyasetnameleri. – Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1992. – № 35.
6. Yusuf Has Hacı Kutadgu Bilig / Çeviren: Prof. Reşit Rahmeti Arat. – Ankara: Kalcı Yayınları, 2006.

Надійшла до редколегії 19.11.2008

Yard.Doç. Dr. Nesîme CEYHAN Turkey

A LITERARY MOVEMENT IN THE PERIOD OF ABDŪLHAMİD IN THE MEMORIES: \ SERVET-I FÜNUN SOCIETY

This study can be considered a new look at the Period of Servet-i Fünun in the light of what the writers in this period wrote. We tried to find an answer for some questions such as how the youth who gathered around Servet-i Fünun were educated, what kind of works they worked at, how they met each other, how they established a relation with the palace and the political power, how their literary life continued after the journal was closed. We tried to find an answer for the personal lives of literary names based on social life, which is often ignored by literary histories. Key words: Servet-i Fünun, author, work, period, memoirs

Запропоновано новий погляд на літературний гурт "Сервет-і фюнун" через аналіз творчого доробку та громадського життя представників названого гурту. Визначено наріжні тенденції літературної творчості представників гурту.

Mme de Stael elucidates what kind of shortfalls did result in her work *Edebiyata Dair*, at the end of the 18th

century: "In this piece of work, I aimed at investigating what kinds of influence religion, customs, and law have

© Nesîme Ceyhan, 2009

on literature. There are such books in French about the experience of writing and principles of appreciation that there is no insufficiency about this point; however, I believe that the moral and political reasons that change the spirit of literature have not been analyzed sufficiently." [;1] It is since we realized that the moral and political reasons that change the spirit of literature are the same reasons that change the human spirit, the relationship of literature with man, social life, and history have always been a focus of attention for researchers.

In this article, the author attempts at suggesting a tripartite viewpoint of era, people, and literature on the writers of the Edebiyat-ı Cedide (New Literature) or Servet-i Fünun (Wealth of Sciences) movement, who were recorded in the history of our literature as "the generation sprang from autocracy," having established a literary school.

A Group of Young Writers and Poets in the Last Quarter of the 19th Century

A group of young writers and poets coming from middle-class families, who were well-educated, aged between 20 and 30, and grew up in diverse settings were to come together in Istanbul in 1896. These young people born in 1870s were the people of an era in which their country as well as the whole world was in a rapid change. It was obvious that the Ottoman Empire was falling down; Tunisia, Egypt, and Crete had been occupied; Russo-Ottoman War had broken out; Istanbul had come face-to-face with terror, panic, and notable levels of poverty. Grief prevailed since those who left their homes did not return and it was not possible to replace what was lost. At that time, Abdülhamid started to implement sanctions desperately in the heat of the Empire's collapse.

This period, when the country was at the edge of a more grave chaos, overlaps with the adolescence period of the members of Servet-i Fünun. In their memoirs,² penned later in their lives, it is significant that they do not mention anything about this atmosphere and decline, apart from several sentences written by Halid Ziya. The only social problems expressed are about Sultan Abdülhamid, espionage and censorship. We believe that why this uneasiness was completely based on this tripod is connected to the fact that all of the memoirs were published in the first 15 years of the Republic. [;3] It is evident that troubles of the fallen Empire did not consist of these alone.

In *Tevfik Fikret*, Mehmet Kaplan states that "feeling the disasters strongly but not being able to express it under the pressure of autocracy, and not being able to yell led to the spiritual changes that are diagnosed in lonely individuals by psychiatrists to prevail the whole society. These spiritual changes need to be scrutinized

since they had influenced the Servet-i Fünun literature". However, either in their works written in that period or in the works written later about that period, apart from complaints about autocracy, no clues can be found about the picture of a country that people lived in a collapsing country, one which was falling down, where lives were lost continuously in the fronts. Even if censorship had prevented these facts to be expressed openly in that period, the slightest clue about grief was not penned in the memoirs although they were written later.

Mehmet Rauf, in his memoirs,⁴ and Hüseyin Cahid, during a chat with Ruşen Eşref,⁵ say that they made up the motto "art is for art's sake" to be able to elude censorship. Even, Mehmet Rauf says that "Each and every one of us was not far from becoming almost communist revolutionaries." Nevertheless, no traces of their revolutionary sides are evident after the proclamation of the second constitutional monarchy in 1908. Only Tevfik Fikret and Hüseyin Cahid were to join the İttihat ve Terakki Partisi (Union and Progress Party). The unique personality, who had dedicated his life to policy, although quite a while after the disintegration of Servet-i Fünun, was Hüseyin Cahid.

This generation, most of whom came from lower-middle-class families, of parents working as state officials, had become acquainted with Western languages and art at very early ages, preferring to take refuge in the individual romanticism that prevailed the Western literature at that period. There seems to be two reasons for this preference; one being their nature and the other being their offices of state service, of which they cannot endure to stay out. Halid Ziya worked in Reji and was in continuous contact with the palace; whereas, Ali Ekrem, Ahmet Reşit Rey, and Müştak Efendi worked in the Mabeyn-i Humayun (the section of the palace where state affairs take place) as clerks; Hüseyin Cahid worked in the Ministry of Education; Mehmet Rauf had graduated from Naval School and became a seaman; whereas, Cenab was sent to Paris by the government for medical education, and, upon his return from Paris, he was appointed superintendent of health in Jeddah and then transferred to the Quarantine Administration. Among them, only Tevfik Fikret did not need the earnings he made from his duty of teaching in Galatasaray Sultanisi (Galatasaray High School) or in Robert College. As stated by Ahmet İhsan, "he did not receive his salaries pertaining to his duty at the Consultation House in the government."⁶ He adds that he sometimes asked Fikret, who received an allowance of 15 gold coins from his father, who was the Akka governor, whether his impulsive and neurotic behaviors were due to the fact that he was far from being in need financially.⁷

These young people blossomed in diverse settings and schools had had common interests when they were growing up. Almost all of them attempted to translate

² The memoirs surveyed include: Mehmet Rauf, *Edebi Hatıralar*, İstanbul: 1997, Kitabevi Yayınları; Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul:1993, İletişim Yayınları; Ahmet Rasim, *Muharrir, Şair, Edib*, İstanbul:1980, Tercüman 1001 Temel Eser; Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul: 1987, İnkılap Kitabevi; Ali Ekrem Bolayır'ın *Hatıraları*, (ed. M. Kayahan Özgül), İstanbul: 1991, KB Yayınları; Hüseyin Cahid Yalçın, *Edebiyat Anıları*, İstanbul:1975, İş Bankası Yayınları; Ruşen Eşref Üneydin, *Diyorlar ki*, İstanbul: 1972, MEB Yayınları.

³ Mehmet Rauf serialized his memoirs in 1920, 1922 and 1927. Ahmet İhsan published his memoirs in 1931, Ahmet Rasim in 1924, Halid Ziya in 1936, and Hüseyin Cahid in 1935. Ali Ekrem started to write down his memoirs in 1931.

⁴ Mehmet Rauf, *Edebi Hatıralar*, İstanbul: 1997, Kitabevi Yayınları, p. 51.

⁵ Ruşen Eşref Üneydin, *Diyorlar ki*, İstanbul: 1972, MEB Yayınları, p. 88.

⁶ Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul: 1993, İletişim Yayınları, p. 84.

⁷ Faced with financial troubles, Fikret later had to write down *Şermin* (1914) as a reading book for Satı Bey's school. See Ali Ekrem Bolayır'ın *Hatıraları*, p. 466.

one of the well known novels of the day or they tried writing their own novels. Mehmet Rauf, when he was already sixteen or seventeen, as a student in the Naval School, had been a fan of Daudet, Flaubert and Sapho. Having learned English and French in his school, he had admired French works rather than those in Turkish. Similar were Halid Ziya's childhood readings: Jules Verne, Louis Figuier, Camille Flammarion, Pierre Zaccon, Eugene Sue, Paul Feval, Ponson du Terrail. His tutor in the Denominational School in the city of İzmir a book list including classics and romanticists, as well as Voltaire's *Dictionary of Philosophy*. Therefore, Halid Ziya tended to read Concourt, Zola, Stendhal, Balzac, and Daudet when he was not already eighteen. On the other hand, Hüseyin Cahid was such acquainted with the Western literature that he could attempt to translate a novel when he was fifteen.

The common aspects of the texts they had read just in their adolescence banded this generation together around a common sense of taste; in addition, in that period a boom of translating popular books prevailed the book market. With regard to why Namık Kemal's soul did not continue in this generation, almost all of whom regarded Kemal with much respect and admiration, it can be asserted that readings of Fenelon, Rousseau, Voltaire, and Racine, by which Kemal had been nurtured, were replaced by the glittering novels of the age that then prevailed the whole world. Why there was a collective indolence and a diseased submission in the society, as well as taking refuge in glittering foreign lives, was mostly due to the fact that the period had turned out to be one that was very difficult to live in for the society. While Istanbul was hosting miserable refugees and wounded soldiers in its streets and houses, Booksellers/Publishers Karabet and Arakel were in a rush to overtake the demand for glittering books.

Young Poets and Writers Gather Around Servet-i Fünun

The gathering around the Servet-i Fünun was one of literature loves devoid of any political motivation. Mehmet Rauf's first contact was in connection with a short story he sent to the Hizmet newspaper. Later, he personally got acquainted with Halid Ziya, who settled in Istanbul. Halid Ziya met Ali Ekrem and Ahmet İhsan on his own initiative and he got to know Ahmet Midhat and Muallim Naci through his efforts. Halid Ziya lived in the same neighborhood with Ahmet Hikmet Müftüoğlu, who took him to Saffet-i Ziya. He heard the mention of Tevfik Fikret first from Hüseyin Siret and Ahmet Hikmet; and it was Hüseyin Siret, who introduced Halid Ziya to Tevfik Fikret.⁸

Before Fikret was introduced by Recaizade Ekrem to the managers of the Servet-i Fünun journal, the mission of this journal was being fulfilled by the Mekteb journal.

Fikret's knowledge on the traditional culture and literature was the strongest among the group members. Contrary to what is widely believed, the writers of the Servet-i Fünun movement knew the traditional literature very well. Tevfik Fikret had won a contest in Mirsad by İsmail Safa. When Fikret set off, together with Hüseyin Kazım and Recaizade Ekrem, to improve the Servet-i Fünun journal, he started on a different reading course. In all memoirs related to this period, Fikret is mentioned as a person who does not read much. It is assumed that he obtained information from the essays on Western literature sent to the journal for publication, and that the novelty in his poetry comes from his very nature.

Before the emergence of the Servet-i Fünun journal, the office of the Mekteb journal would fill with the young writers and poets who had a progressive view of literature. If the administration of the Mekteb journal had not been hit by problems, after which its team was fully transferred to the Servet-i Fünun journal, we might today be talking about a "Mekteb movement" instead of a "Servet-i Fünun movement." Upon recommendation from his brother Hüseyin Suad, Hüseyin Cahid started to publish Cenab Şehabeddin's poems in Mekteb. He published them because regarded them as western, "estranged from the eastern tradition with the sonnet form."⁹ After publication, every poem received positive or negative reactions. Seeing the popularity of Cenab's poems, the journal decided to run a poll asking "Whose poems do you like most?" and, including also the answers from the employees of the journal, Cenab was announced as the winner. This in turn aggravated the attack on the Mekteb journal. Mehmet Rauf sent a reader's letter to Hüseyin Cahid, in which he condemned the attacks on Cenab, and this served as the first step toward the friendship among Rauf, Cenab and Hüseyin Cahid. Mehmet Rauf later introduced them to Halid Ziya. Cenab Şehabeddin's poetry's impact on Turkish literary circles continued also in the Servet-i Fünun journal. Actually, a close examination will reveal that almost all of the polemics that arose about the poetry and language of the Servet-i Fünun journal were about Cenab's poems. This implies that Cenab provided the dynamism for the Servet-i Fünun poetry. But this was not clearly reflected in our history of literature. This can be attributable to the false assumption that Cenab dealt with wagon trading during the years of truce and was against the national struggle for independence that started in Anatolia.

The young people who got to know each other as explained above started to gather around the Servet-i Fünun, the European style pictorial journal, just after Tevfik Fikret was proposed as the editor-in-chief of the journal.

The office of the journal turned into a meeting hall of literary men. The office was frequented by M. Rauf, A. Nadir (Ali Ekrem), H. Nazım (Ahmet Reşit Rey), Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Süleyman Nesib, Hüseyin Siret, İsmail Safa, Şeyhülislam Muhtar Bey, Hüseyin Cahid, Ahmet Şuayb, Faik Ali, Celal Sahir. Occasionally, Recaizade Mahmud Ekrem, too, attended their meeting.

Those who argue that an independent literary movement has developed around the Servet-i Fünun journal wrongly assume that a well-planned literary restoration initiative was conducted by the journal. Conversely, at that time, there were frequent attempts to effect restoration in literature, some by even Mutavassitin. If Ekrem and Naci had not quarreled for no reason, it might have come out that Naci was as progressive as Ekrem. As Naci was posed against Ekrem, one came to represent the traditional while the other the progressive. No declaration was made public before the start of publication of the Servet-i Fünun journal, and the literary figures who came together in the house of Fikret or in the office of the journal every week did not have special efforts to

⁹ Hüseyin Cahid Yalçın, *Edebiyat Anıları*, p. 67.

give shape to literature. This is best explained by Halid Ziya:

"Some people thought that in these meetings, they exchanged opinions about the ideas, beliefs, and art conceptions of the prominent figures of the Edebiyat-ı Cedide movements as well poetry, prose and, in short, everything about language, and in a sense, they determined the conditions and fundamental principles of a special agreement in this field. It would be a childish illusion to think that there are such an agreement in these gatherings or meetings by several of the members of the movement... There was only one thing that united them under the roof of this literary movement called Edebiyat-ı Cedide: the delight they had in writing.

They acted in union in terms of the joy of art. They would like the same things and keep away from the same things... If we reverse the western phrase, "Those who are alike will meet," to read, "Those who meet will be alike," this will explain their case better."¹⁰

After they come together and consider themselves as a front against their opponents, the offensive or the defensive done with the conception of "our side" or "their side" will lack quality. As mentioned above, they acted with a group psychology. The opponents of the Servet-i Fünun included the journals *Malumat*, *Resimli Gazete*, *İrtika*, *Hazine-i Fünun* and the newspaper *İkdam*. Confronted with so many opponents, the proponents of the Servet-i Fünun movement clinched together around the journal. For instance, Mehmet Rauf gives this childish answer the question, "Why does he like Fikret?": "Although Fikret's *Musahabe-i Edebiyye* series seems to me primitive and his poems weaker than those by Cenab, I started to like him as I understood from this first line I read from him that he was "one of us."¹¹

After a while, it is understood that what glorifies the Servet-i Fünun journal was the "other side." Polemics focused all attention on the journal. Ahmet Midhat called the followers the Servet-i Fünun movements as "decadents" based on the language they used and attacks from the myriad of the movement's opponent journals and newspapers and the defense from the movement followed, and finally Midhat agreed to accept them as they were. But this served as the beginning of disintegration in the movement as the writers of the Servet-i Fünun journal started to criticize each other in the lack of any external threat. Losing their solidarity, they bred animosity toward each other. A. Nadir and H. Nazım were transferred to *Malumat* journal. Hüseyin Cahid's essay titled "Literature and Law" was prosecuted, after which the journal was closed down by the Palace. Although Ahmet İhsan exerted great efforts and obtained permission to re-establish the journal, Fikret's resignation from the journal effectively killed the prospects about the future of the journal. Publication of the journal continued even after the establishment of the republic, but it was no longer the same journal. We will explain below how the journal came to the attention of the Palace and was eventually closed down by it on the pretext of the Hüseyin Cahid's essay.

The answer to the question, "To what extent the poets and writers of the Servet-i Fünun were alike?"

will simultaneously answer the question whether the Servet-i Fünun was an independent literary movement. For instance, İsmail Safa was actually a poet from the past. It seems Hüseyin Daniş cannot be properly denominated as a Servet-i Fünun poet just because he published twenty four poems --moreover, he had two poems published in *İrtika* and *Resimli Gazete* in the same period. Even Fikret and Cenab are not alike. Furthermore, it is not possible to make a reasonable comparison between two poets since they styles largely differ. In addition, after the closure of the journal, all poets changed styles. As the rival journals attacked Cenab, the whole journal came together to defend him and this led to better understanding of Cenab's poetry, serving at the same time as an opportunity for explaining the things they proposed as innovations. This in turn facilitated the imitation of Cenab by the young people gathered around the journal. Fikret's career as a teacher and his tendency for protecting young people led to creation a group consisting of Fikret-like poets and writers. In short, it can be said that there are several poets and their disciplines within the Servet-i Fünun movement.

The same applies to the question, "Are the texts by Halid Ziya, Mehmet Rauf and Hüseyin Cahid alike?" Halid Ziya serialized his novel *Mai ve Siyah*, which is known for its social critique, in Servet-i Fünun at a time when the polemics between proponents of Servet-i Fünun and of old literature was at its peak. Thus, the phrase, "they were disconnected from the people and social life," commonly used to describe the Servet-i Fünun movement, was already violated by the chief novel writer of the movement. *Aşk-ı Memnu*'s perception of the individual, too, is not independent of social life. On the other hand, *Eylül* is completely different from these two novels. Unlike them, it is extremely lifeless and truly individual. In a sense, the literary works that conform best to the movement's principles concerning prose are Hüseyin Cahid's works because he created his prose not on his own ideas, but according to conservations and polemics carried out in the journal's office. When he left this atmosphere, he underwent the greatest transformation.

It can be said that the recurring themes in the works of the Servet-i Fünun generation have been products of the environment in which they lived. For example, when the word "kebuter" (dove) is used prominently in a poem by Cenab or when the color "blue" was commended in the journal, the young fans of the journal would start to use these words abundantly in their poems. The "urge to escape" frequently attributed to the literary figures of the time as well as the plans of the group to settle in New Zealand and Fikret's poems "Yeşil Yurt," "O Belde," and "Ömr-i Muhayyel" and Hüseyin Cahid's *Hayat-ı Muhayyel*, all inspired by these plans, represent the influence of the group.

The group insistently responded to the criticisms directed against any member of the group with a sense of solidarity. Their language use, which was the basic source of criticisms, was exaggerated as an expression of the group psychology: for instance, when their opponents criticized their sentences beginning with "ve" (and), Hüseyin Cahid dedicated his *Hayat-ı Muhayyel* to Rauf, writing "Ve Rauf'a." Hüseyin Cahid's response to

¹⁰ Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, p. 498.

¹¹ Mehmet Rauf, *Edebi Hatıralar*, p. 36.

İsmail Habib Sevük when he praised the plain language use of Cahid among Servet-i Fünun writers implies that the criteria in language use were determined through imitation within the group: "He did not know that the plain language use by Rauf and me was due to our lack of knowledge. If had had the Arabic knowledge of Cenab and the rich vocabulary of Fikret, what masterpieces we would have written. I don't think Halid Ziya had extensive knowledge of Arabic, but he has sufficient Arabic and Persian vocabulary to reasonably embellish his sentences. Rauf and I were the most ignorant ones among them."¹² Nevertheless, the language used both by Mehmed Rauf and by Hüseyin Cahid was elaborated and complex on purpose. It seems that the unfinished compounds of *Eylül* are intentional.

Servet-i Fünun Journal, its Library and Publications

When the publication in the Servet-i Fünun is mentioned, the first thing that comes to mind is censure. In their early careers, the literary men of the era saw the phrase "its publication is not permissible" on their works which were inspected by the Inspective and Examination Board. Even Halid Ziya told in his memoirs that after he was interrogated due to an essay he wrote about the Sanskrit literature, he decided not to write a single letter anymore. The memoirs even list the censured words.

In such an atmosphere, Ahmet İhsan set off enthusiastically to publish the Servet-i Fünun journal with standards followed by western journals. İhsan traveled to several European countries in order to procure the materials needed for publication of the journal --though he did not fully explain how he managed to obtain the permit for travel at a time when even the people working for the foreign ministry could not freely go to Europe-- and he ordered materials in several countries and made deals with various printing houses before returning to the country. The photos published in the journal came to the notice of the palace and the interior ministry decided to pay 3,240 kurush monthly to the Servet-i Fünun journal with a view to ensuring the journal would be published in a manner fitting to the empire's grandeur. Also in line with İhsan's wishes, the Palace invited engraver Napier, who lived in Paris, to Istanbul to work for the journal with monthly wage of 9 golden liras and his employment was announced in *Takvim-i Vekayi*.¹³

It is obvious that the Servet-i Fünun journal did not face administrative difficulties from the start; rather, it was a popular journal supported by the Palace. Ekrem's connection to Servet-i Fünun was established because of a personal gratitude. The *Malumat* journal quoted Rezaizade Mahmud Ekrem's *Şemsa* from the *Asır* newspaper, published in Salonika, without requesting permission from Ekrem. Ekrem did not react to it. But, the Servet-i Fünun journal published an essay that reviewed Ekrem's book and criticizing the injustice done to him. With an essay, Ekrem thanked Servet-i Fünun for it, and this event served as a way for him to become closer to the journal. Later, Ekrem advised the journal to employ Tefik Fikret as editor-in-chief. With Fikret, Servet-i Fünun became a literature-oriented journal. Moreover, it was planned that the printing facilities of the journal should be used to print literary work as well.

By establishing a library for Edebiyat-ı Cedide, the journal decided to convey the works to future generations.¹⁴ This also would serve to promote the journal by boosting advertisement and circulation.¹⁵ The office of the journal and the house of Fikret were frequented by many young people. The war against Greece erupted. As Halid Ziya unbelievably pointed out, these meetings "were not raided by the Palace for unknown reasons" -- at that time, the Palace closely monitored any gathering by several people. Actually there was no reason for the Palace to raid these meetings because the prominent participants of these meetings were the people who had *ex officio* connections with the Palace. Why should the meetings organized by a journal supported by the Palace be raided? Moreover, none of the participants had intentions for acting as revolutionaries and getting into hot waters. It is important that after the declaration of the constitutional monarchy, only Tefik Fikret and Hüseyin Cahid became members of the İttihat ve Terakki Partisi despite the fact that all of them complained that they could not write freely in the Servet-i Fünun journal because of the so-called pressures.

The reason why the Servet-i Fünun movement caught the attention of the Palace, thereby triggering a set of events leading to the rapid closing down of the journal was that a group young people from the Servet-i Fünun went to the British Embassy and declared their support to England in the Boer war. There was not an ounce of suspicion toward the Servet-i Fünun circles until that incident after which the house of Fikret was raided. Hüseyin Siret, İsmail Safa and Ubeydullah Efendi were sent to exile; and the journal was closed down under the pretext of publication of Cahid's article. Even if it was not closed down, it had already lost its original dynamism. For a while, the printing house of the journal stopped publishing literary works, which showed that the country was facing significant problems.

What happened after the journal was closed down? After the disintegration of the movement, its followers went to their own ways, and this shows that the Servet-i Fünun type literature movement was a fashionable one. Fikret wrote rebellious poems between 1900 and 1909 and shifted to didactic and ideological poetry after 1909. Hüseyin Suat, Ali Ekrem, and Faik Ali were influenced by the Milli Edebiyat (National Literature) movement which came to prominence after 1908 --and this impact can be partially explained by the fact that the country was going through a general war. Celal Sahir was a favorite poet during the last two years of the journal, but he established *Fecr-i Ati* after 1901 and then started to work for *Türk Ocağı* journal after becoming a member of the Turkish Association

¹⁴ Book would be published according to European standards. Titles would be written with white ink on red binding; and there would be no preface --since Sultan should be glorified in the prefaces. The first book was Hüseyin Cahid's *Hayat-ı Muhayyel*. The funds collected from its sale were used to publish *Rûbab-ı Şikeste*.

¹⁵ In Ahmet İhsan's words, in the Edebiyat-ı Cedide period, the journal sold one thousand, and its sale surged to four or five thousand for several weeks after the declaration of the constitutional monarchy and then, dropped to one thousand. From this fact, Ahmet İhsan gathered that the number of readers of scientific and literary writings and works of art would increase only with an increase in the cultural and economic life. See *Matbuat Hatıralarım*, p.104.

¹² Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, p. 127.

¹³ Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, p. 62.

that was established in 1908. Actually, Cenab Şehabeddin, who can be properly dubbed as the only true poet of the Servet-i Fünun movement, preserved his poetic style from beginning to end and when he quit writing poems, he gave emphasis to prose, and he died as a true Servet-i Fünun follower. Mehmet Rauf had to make his living by writing, he started to produce popular writings with a simpler language. Hüseyin Ca-

hid severed his connections to literature, devoting himself to politics. On his own volition, Halid Ziya simplified the language of his former works and continued to write novels, and although none of his latter novels was as potent as *Aşk-ı Memnu*, he was the second most powerful figure of the Servet-i Fünun movement.

Надійшла до редколегії 21.11.08

РЕЦЕНЗІЇ

СЛОВНИК ТУРЕЦЬКОГО УКРАЇНІСТА

Бурхливий розвиток сходознавства на освітньому рівні – маємо на увазі кількість кафедр у вищих школах України – спричинив попит на українськомовні підручники та словники. І з першим, і з другим у нас дуже негаразд, адже наукова українська орієнталістика заявляє про себе поки що дуже мляво. А проте, дещо таки з'являється, і добре, коли те "дещо" виконується на високому фаховому рівні. Саме так уклав та видав у Туреччині свій "Українсько-турецький/ Турецько-український словник" відомий турецький україніст та український тюрколог Омер Дерменджі. Громадянин Туреччини, пан О.Дерменджі навчався в університеті м.Самсуна, викладав у Львівському університеті імені Івана Франка, магістерську ж освіту здобув у Київському Шевченковому університеті, де й залишився працювати та захистив кандидатську дисертацію про образ Роксолани у світовій літературі. Звідси вже один крок до перекладу роману "Роксолана" Павла Загребельного. Презентація книжки відбулася у травні 2006 року в Стамбульському палаці, де зі своїм чоловіком султаном Сулейманом Пишним владувала знаменита галичанка. Власне, то була справжня вистава, де роль Сулейманової дружини виконала Ольга Сумська. На цей пишний банкет їздив цілий десант діячів української культури. Згодом пан Дерменджі збагатив українську тюркологію та перекладознавство підручником "Практикум перекладу: українською та турецькою мовами".

Нещодавно пан Омер Дерменджі знову вигострив своє перо: переклав книжку професора Володимира Сергійчука "Що дала Україна світові".

Отже, як бачимо, свій словник турецький україніст уклав, маючи добре наукове й життєве підґрунтя: не тільки прекрасно оволодів літературною мовою, а й навчився уловлювати найтонші відтінки українського слова з народних глибин. Реєстр його словника – це не стандартний набір певної кількості лексичних одиниць, який укладачі переносять з одного словника в інший, а скрупульозно дібраний матеріал з різних галузей науки, культури й суспільного життя нашої нації. Методика укладання словника невід'ємна від урахування педагогічного досвіду шановного доцента, адже щоденне спілкування зі студентами підказує, які лексичні скарби покласти в основу лексикографічної праці, що виходить уперше.

За законами рецензування потрібно помітити бодай коротку низку огріхів, але тут вада одна-єдина: було б добре, аби автор зробив великий словник, як, наприклад, в англійців чи росіян. Тоді критики мали б нагоду сказати: "Пропущені такі чи інші слова", або: "Специфічну лексику чи терміни, наприклад, гетьман, козак, кошовий варто пояснити детальніше". Так, варто, але пан Дерменджі зробив нам подарунок, ми йому вдячні, а коли хочемо чогось досконалішого, повнішого, допоможемо, як кажуть, грішми.

На жаль, видання словника чомусь не вважається вагомою науковою працею, як наприклад, монографія чи підручник. Тому й не вельми охоче беруться науковці до такої роботи. Якщо, скажімо, словники з поширених європейських мов чи й самої української виходять чималим накладом і активно продаються, а, отже, укладач отримує певну матеріальну винагороду чи бодай частково відшкодує витрачене на підготовку праці до друку, то словники зі східних мов придбає хіба вузьке коло фахівців; до того ж студенти вищих шкіл Сходу й Півдня України нададуть перевагу великому турецько-російському словнику. Через те наша держава має подумати, як винагородити таких людей, як пан Омер Дерменджі, поки вони в нас є. Маю згадати ще одного сходознавця, Алі Субха, доля якого склалася приблизно так, як і в нашого друга з Туреччини. Пан Алі Субх, теж викладач Шевченкового університету, видав пречудову граматику арабської мови та разом зі своїм колишнім учнем, а тепер колегою Юрієм Кочержинським вже підготував до друку арабсько-український словник. "Хвала їм", – скажу я, а як відгукнеться наукова громадськість – побачимо.

Г.Халимоненко, професор-сходознавець, письменник

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СХІДНІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Випуск 15

Друкується за авторською редакцією.

Випуск видається за сприяння
Турецького управління співробітництва та розвитку (ТІКА)
при Кабінеті Міністрів Туреччини

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, 6-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 29.04.09. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 713. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 9,63. Зам. № 29-4764.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28